

Piotr Kilanowski

Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
Nr ORCID: 0000-0003-2304-931x

Division of Polish Architecture
Faculty of Architecture of the Warsaw University
of Technology
ORCID iD: 0000-0003-2304-931x

Józef Napoleon Czerwiński (1870-1940) i Waław Heppen (1866-1939) – sylwetki twórcze, indywidualna działalność oraz współpraca architektoniczno-budowlana w latach 1909-1914

Józef Napoleon Czerwiński (1870-1940) and Waław Heppen (1866-1939) – Creative Profiles, Individual Activities, and Architectural and Construction Cooperation in 1909-1914

Abstrakt

Niniejszy artykuł poświęcono życiorysom i działalności zawodowej warszawskich architektów Józefa N. Czerwińskiego (1870-1940) i Waława Heppena (1866-1939), a w szczególności ich współpracy architektoniczno-budowlanej w latach od około 1909 do 1914. Zarówno indywidualne, jak i wspólne dokonania zawodowe wspomnianych architektów nie zostały dotychczas szerzej omówione. W ramach artykułu przybliżono dzieje i aktywność zawodową, a także niektóre wątki dotyczące życia prywatnego obydwu architektów. Ich wspólna działalność zawodowa wiązała się z powstaniem w Warszawie kilkudziesięciu znaczących kamienic czynszowych w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej. Kamienice projektowane przez Czerwińskiego i Heppena utrzymane były w stylistyce wczesnomodernistycznej z przewagą motywów neobarokowych i późnosecesyjnych. Budynek te odznaczały się nie tylko znaczącą wysokością, ale również przestudiowanymi proporcjami oraz znakomitej jakości wystrójem architektonicznym i wyposażeniem stałym. Większość wspólnych realizacji Czerwińskiego i Heppena zaczęto uznawać po latach za wybitne przykłady warszawskiej architektury wczesnego modernizmu sprzed 1914 roku. Niektóre ze wspomnianych kamienic przetrwały do czasów współczesnych w stanie bliskim pierwotnemu, inne natomiast uległy niestety zniszczeniu bądź znaczącemu okaleczeniu.

Słowa kluczowe: Józef Napoleon Czerwiński, Waław Heppen, architekt, budowniczy, kamienica, dom czynszowy, dom dochodowy, Warszawa, Polska, wczesny modernizm, projekt, architektura, historia

Wprowadzenie

Lata bezpośrednio poprzedzające wybuch pierwszej wojny światowej wiązały się ze wzmożonym ruchem budowlanym w obrębie Warszawy, a co za tym idzie szerokim zapotrzebowaniem na usługi czynnych wówczas w tym mieście architektów i budowniczych.

Abstract

This article is devoted to the biographies and professional activities of two Warsaw architects: Józef N. Czerwiński (1870-1940) and Waław Heppen (1866-1939), and in particular their architectural and construction cooperation in the years from around 1909 to 1914. Both the individual and joint professional achievements of these architects have not yet been discussed in detail. The article takes a closer look at the history and professional activities as well as some topics related to the private life of both architects. Their joint professional activity was associated with the construction of several dozen significant tenement houses in Warsaw in the years immediately preceding the outbreak of World War I. The tenement houses designed by Czerwiński and Heppen were in the style of the early modern architecture with the dominance of neo-Baroque and late Art Nouveau motifs. These buildings were characterised not only by their considerable height but also by their studied proportions and excellent architectural design and fixed furnishings. Years later, most of Czerwiński's and Heppen's joint projects came to be regarded as outstanding examples of Warsaw's pre-1914 early modern architecture. Some of these buildings have survived to the present day in a condition close to the original one, while others have unfortunately been destroyed or badly damaged.

Keywords: Józef Napoleon Czerwiński, Waław Heppen, architect, builder, tenement house, rental house, profit house, Warsaw, Poland, early modernism, design, architecture, history

Introduction

The years immediately preceding the outbreak of World War I were associated with an increase in construction development in Warsaw, and consequently a great demand for services of architects and builders active in the city at that time. Undoubtedly, the main

Podstawowy przedmiot ich działalności twórczej przed rokiem 1914 stanowiły bez wątpienia kamienice czynszowe, wszelako od początku XX wieku obserwować można było również stopniowy wzrost liczby nowo projektowanych gmachów o charakterze publicznym, w tym m.in. obiektów handlowych, komunikacyjnych, opieki zdrowotnej czy oświaty i kultury. We wspomnianym okresie opracowywaniem projektów oraz prowadzeniem prac budowlanych w coraz większym stopniu zajmowali się młodzi architekci i budowniczowie, w większości urodzeni około 1870 roku, zazwyczaj dobrze wykształceni i lepiej przygotowani względem swoich poprzedników do przemian zachodzących wówczas w sposobie organizacji praktyki zawodowej¹. Mowa tu o takich twórcach, jak na przykład Karol Bagiński, Juliusz Dzierżanowski, Edward Z. Eber, Jan Fijałkowski, Arthur E. Gurney, Józef Handzelewicz, Jan Heurich mł., Karol Jankowski, Zdzisław Mączyński, Feliks Michalski, Jerzy Mikulski, Juliusz Nagórski, Ludwik Panczakiewicz, Czesław Przybylski, Oskar Sosnowski, Gustaw Trzeciński, czy Leon Wolski, z których część doczekała się dokładniejszego omówienia w ramach opracowań o charakterze monograficznym². Niektórzy z aktywnych na początku XX wieku architektów i budowniczych współtworzyli mniej lub bardziej formalne spółki autorskie, jak choćby Henryk Stifelman i Stanisław Weiss³, Karol Jankowski i Franciszek Lilpop⁴ czy Juliusz Nagórski i Marian Kontkiewicz⁵. Jednak pod względem dorobku twórczego na szczególną uwagę zasługuje niewątpliwie Józef Napoleon Czerwiński, który przy udziale Wacława Heppena zrealizował w Warszawie, od około 1909 do 1914 roku, blisko 30 projektów kamienic czynszowych, wyróżniających się skalą i opracowaniem architektonicznym. Pomimo tak znaczącej liczby realizacji twórcy ci nie doczekali się dotychczas opracowań o charakterze monograficznym. Domyślać się można, że wiąże się to z destrukcją części budynków, zniszczeniem oryginalnych projektów, a także ze stosunkowo skromną przed 1914 rokiem aktywnością obu architektów pod względem stowarzyszeniowym i publicystycznym⁶. Z uwagi na istotny udział w kształtowaniu krajobrazu architektonicznego Warszawy zarówno indywidualna działalność Józefa N. Czerwińskiego i Wacława Heppena, jak też ich wspólne działania przed 1914 rokiem zasługują bez wątpienia na dokładniejsze omówienie.

object of their creative activity before 1914 were tenement houses, but from the beginning of the 20th century a gradual increase in the number of newly designed public edifices could also be observed, including, among others, commercial, transport, health care, educational and cultural buildings. During this period, design and construction work was increasingly carried out by young architects and builders, mostly born around 1870, who were usually well educated and better prepared than their predecessors for the changes taking place in the organisation of professional practice at that time.¹ We are talking about such creators as, for example, Karol Bagiński, Juliusz Dzierżanowski, Edward Z. Eber, Jan Fijałkowski, Arthur E. Gurney, Józef Handzelewicz, Jan Heurich junior, Karol Jankowski, Zdzisław Mączyński, Feliks Michalski, Jerzy Mikulski, Juliusz Nagórski, Ludwik Panczakiewicz, Czesław Przybylski, Oskar Sosnowski, Gustaw Trzeciński or Leon Wolski, some of whom have been discussed in more detail within monographic studies.² Some of the architects and builders active at the beginning of the 20th century established more or less formal partnerships, such as Henryk Stifelman and Stanisław Weiss,³ Karol Jankowski and Franciszek Lilpop⁴ or Juliusz Nagórski and Marian Kontkiewicz.⁵ In terms of creative output, however, Józef Napoleon Czerwiński is undoubtedly worthy of special attention. Between 1909 and 1914, in cooperation with Wacław Heppen, he realised nearly 30 projects of rental houses in Warsaw, which were distinguished by their scale and architectural elaboration. In spite of a large number of projects, these creators have not yet become the subject of monographic studies. One can guess that this lack is related to the destruction of some buildings, the destruction of original project documentation, as well as to the relatively modest activity of both architects in terms of organising and journalism before 1914.⁶ Due to their significant contribution to forming the architectural landscape of Warsaw, both the individual work of Józef N. Czerwiński and Wacław Heppen, as well as their joint activity before 1914, undoubtedly deserve more detailed discussion.

Józef Napoleon Czerwiński

A closer study of the biography, activity and some of the projects and realisations of Józef N. Czerwiński

Józef Napoleon Czerwiński

Blizsze rozpoznanie życiorysu, działalności oraz niektórych projektów i realizacji Józefa N. Czerwińskiego nie byłoby możliwe bez dostępu do archiwum rodzinnego najmłodszej z córek architekta, Ireny Czerwińskiej-Chmielewskiej⁷. Wiele istotnych informacji wniosły ponadto wspomnienia jego wnuczków i prawnuków, tj. Barbary Chmielewskiej, Marka Czerwińskiego wraz z córką Małgorzatą oraz Ewy Słowińskiej z synem Aleksandrem⁸. Ustalenie rozmaitych innych detali, zwłaszcza wątków dotyczących działalności zawodowej, umożliwiły z kolei pogłębione badania archiwalne, bibliograficzne i terenowe, przeprowadzone na potrzeby dysertacji doktorskiej poświęconej m.in. pracy tego architekta⁹.

Józef Napoleon Czerwiński urodził się 4 lipca 1870 roku w Warszawie jako syn Napoleona Czerwińskiego (zm. 1875) i Walerii z domu Cretti (zm. 1902)¹⁰. Nie zachowały się niestety informacje na temat wczesnych lat jego życia, w tym dotyczące elementarnego wykształcenia oraz miejsca jego użycia. Przypuszczać wszelako można, że lata wczesnej młodości Czerwiński spędził w Warszawie. We wspomnianym okresie poznał również swoją późniejszą małżonkę¹¹, Marię z Pietrzykowskich (1871-1952). Owocem ich związku było dziesięcioro dzieci, które przyszły na świat pomiędzy 1892 a 1911 rokiem¹². Profesjonalną edukację architektoniczną, jak również tytuł inżyniera architekta, Czerwiński otrzymał na przełomie XIX i XX wieku wraz z ukończeniem Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu. Z tego okresu jego życia zachowało się kilka fotografii, a także rysunki do wykonanego w 1901 roku projektu dyplomowego, którego przedmiot stanowił utrzymany w stylistyce neogotyckiej kościół w Gatczynie koło Petersburga. Po powrocie do Warszawy Józef N. Czerwiński rozpoczął pracę na stanowisku dyrektora technicznego w istniejącym od 1899 roku biurze budowlanym Szymona Wagemeyera¹³. Od około 1904 roku, wspólnie ze Stanisławem Adamczewskim

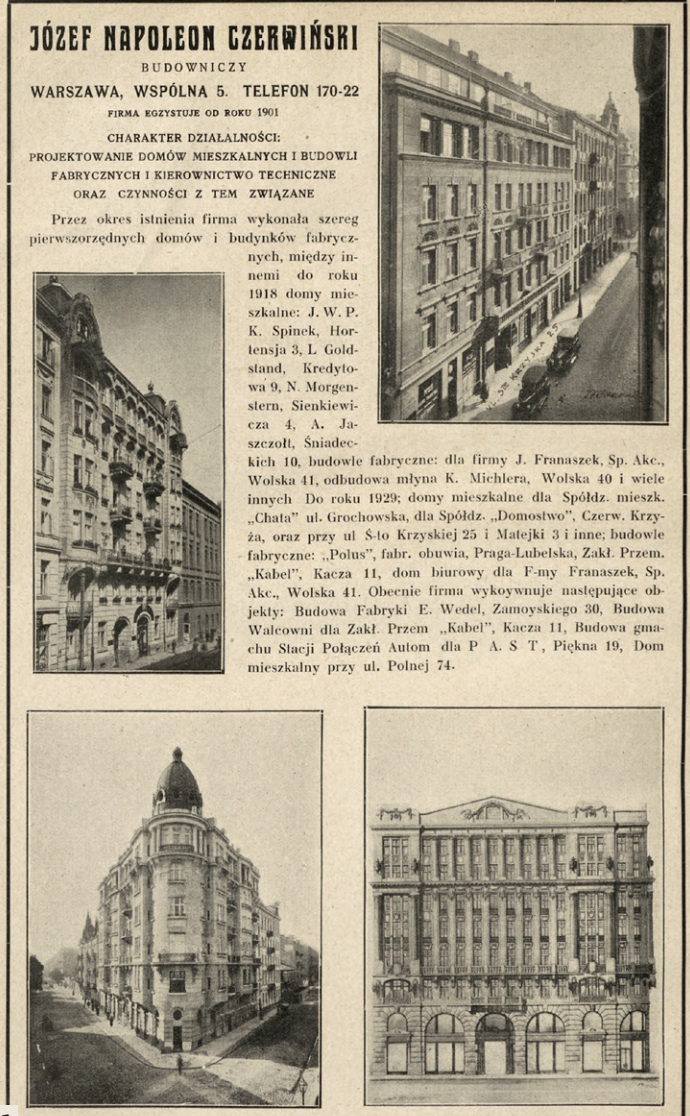
1. Reklama firmy „J.N. Czerwiński” zamieszczona na łamach publikacji *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929*, Warszawa 1929

1. Advertisement of the “J. N. Czerwiński” company placed in the publication *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929* [The Building Industry of Reborn Poland 1919-1929], Warsaw 1929

JÓZEF NAPOLEON CZERWIŃSKI
BUDOWNICZY
WARSZAWA, WSPÓLNA 5. TELEFON 170-22
FIRMA EGZYSTUJE OD ROKU 1901

CHARAKTER DZIAŁALNOŚCI:
PROJEKTOWANIE DOMÓW MIESZKALNYCH I BUDOWLI
FABRYCZNYCH I KIEROWNICTWO TECHNICZNE
ORAZ CZYNNOŚCI Z TEM ZWIĄZANE

Przez okres istnienia firma wykonała szereg pierwszorzędnych domów i budynków fabrycznych, między innymi do roku 1918 domy mieszkalne: J. W. P. K. Spinek, Hortensja 3, L. Goldstand, Kredytowa 9, N. Morgenslern, Sienkiewicza 4, A. Jaszczolt, Śniadeczek 10, budowie fabryczne: dla firmy J. Franaszek, Sp. Akc., Wolska 41, odbudowa młyna K. Michlera, Wolska 40 i wiele innych. Do roku 1929: domy mieszkalne dla Spółdz. mieszk. „Chata” ul. Grochowska, dla Spółdz. „Domostwo”, Czerw. Krzyża, oraz przy ul. S-to Krzyskiej 25 i Matejki 3 i inne; budowie fabryczne: „Polus”, fabr. obuwia, Praga-Lubelska, Zakł. Przem. „Kabel”, Kacza 11, dom biurowy dla F-my Franaszek, Sp. Akc., Wolska 41. Obecnie firma wykonywuje następujące obiekty: Budowa Fabryki E. Wedel, Zamoyskiego 30, Budowa Walcowni dla Zakł. Przem. „Kabel”, Kacza 11, Budowa gmachu Stacji Połączeń Autom dla P. A. S. T., Piękna 19, Dom mieszkalny przy ul. Polnej 74.

would not have been possible without access to the family archives of the architect's youngest daughter, Irena Czerwińska-Chmielewska.⁷ A lot of important information was also provided by the recollections of his grandchildren and great-grandchildren, i.e. Barbara Chmielewska, Marek Czerwiński with his daughter Małgorzata and Ewa Słowińska with her son Aleksander.⁸ The determination of various other details, especially themes related to the professional activity, was possible by in-depth archival, bibliographical and field research carried out for the doctoral dissertation devoted, among other things, to the work of this architect.⁹

Józef Napoleon Czerwiński was born on 4 July 1870 in Warsaw as the son of Napoleon Czerwiński (d. 1875) and Waleria née Cretti (d. 1902).¹⁰ Unfortunately, no information has been preserved about

(1830-1916), prowadził biuro architektoniczne przy ul. Chmielnej 18, które oferowało m.in. sporządzanie projektów, nadzór nad pracami budowlanymi oraz przygotowywanie kosztorysów i rachunków na roboty budowlane¹⁴. W późniejszych opracowaniach nazwisko interesującego nas architekta wiązano na przykład z powstaniem domu dochodowego przy ul. Marszałkowskiej 81 / hip. 6405 (1905-1906)¹⁵, którego projekt z całą pewnością opracował jednak inny architekt, mianowicie Ludwik Panczakiewicz¹⁶. Nie można wykluczyć, że Czerwiński związany był z prowadzeniem prac budowlanych przy wspomnianej inwestycji, czego ostatecznie nie udało się potwierdzić¹⁷. Kres wspólnej działalności z Adamczewskim wiązać się mógł zarówno z jego stosunkowo sędziwym wiekiem¹⁸, jak również zastojem budowlanym w latach 1906-1908¹⁹, a co za tym idzie brakiem zleceń. Wraz ze stopniową poprawą sytuacji, od około 1908 roku, Józef N. Czerwiński prowadził już samodzielnie przedsiębiorstwo budowlane²⁰ z siedzibą przy Al. Jerozolimskich 72A. Domyślać się można, że prężna działalność w tej roli stanowiła jedną z przyczyn stosunkowo skromnej aktywności Czerwińskiego pod względem udziału w konkursach architektonicznych

his early years, including his elementary education and where he received it. One can, however, assume that Czerwiński spent his early youth in Warsaw. During this period, he also met his future wife¹¹, Maria née Pietrzykowska (1871-1952). The fruits of their relationship were ten children, born between 1892 and 1911.¹² Czerwiński received his professional architectural education, as well as the title of the architectural engineer, at the turn of the 20th century when he graduated from the Institute of Civil Engineers in St. Petersburg. Several photographs have survived from this period of his life as well as drawings for his 1901 diploma project, the subject of which was a neo-Gothic church in Gatzyn near St. Petersburg. On his return to Warsaw, Józef N. Czerwiński started working as a technical director in the construction office of Szymon Wagemester, which had existed since 1899.¹³ From around 1904, together with Stanisław Adamczewski (1830-1916), he ran an architectural office at 18 Chmielna Street, which offered, among other things, preparation of designs, supervision of construction work and preparation of cost estimates and bills for construction works.¹⁴ In later studies, the name of the discussed architect was linked, for example, with the construction of the profit house at 81 Marszałkowska Street / reg. no. 6405 (1905-1906),¹⁵ the design of which, however, was certainly drawn up by another architect, namely Ludwik Panczakiewicz.¹⁶ It cannot be ruled out that Czerwiński was involved in carrying out the construction work on the investment in question, which ultimately could not be confirmed.¹⁷ The end of his joint activities with Adamczewski may have been connected both with the relatively old age of

2. Józef Napoleon Czerwiński około 1900 roku. Fot. ze zbiorów prywatnych

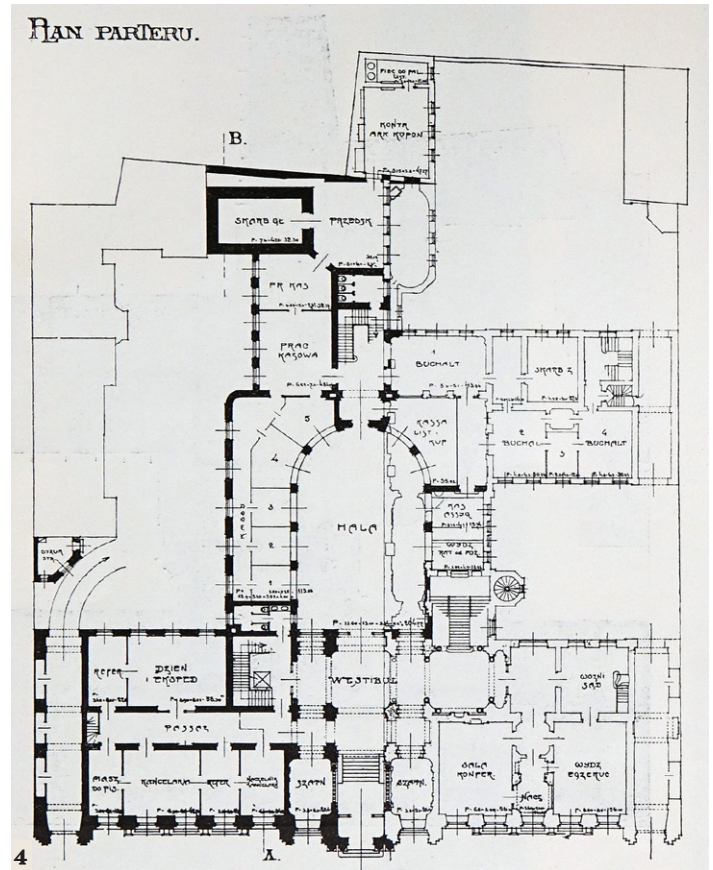
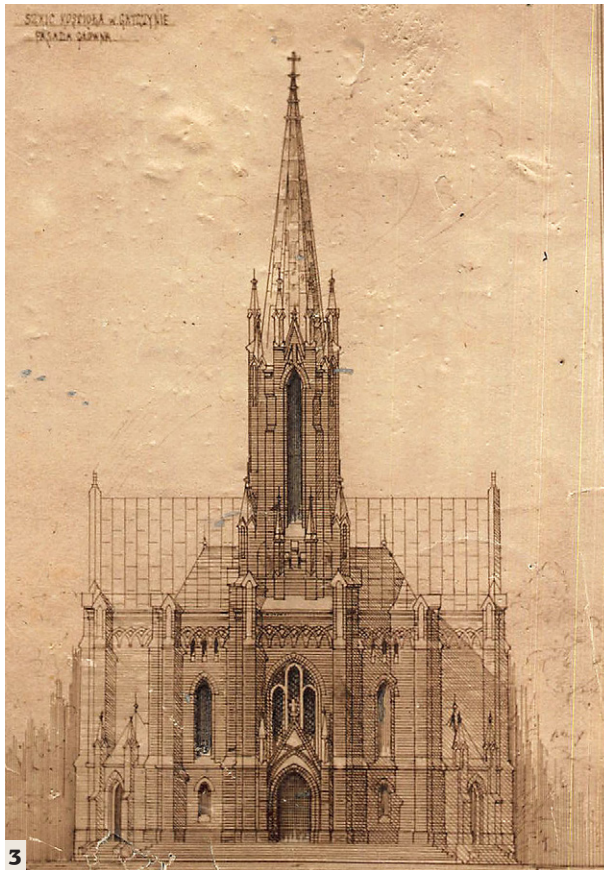
2. Józef Napoleon Czerwiński around 1900. Photo from a private collection

3. Fasada kościoła w Gatzynie według projektu J.N. Czerwińskiego (1901). Rys. ze zbiorów prywatnych

3. Facade of the church in Gatzyn designed by J.N. Czerwiński (1901). Drawing from a private collection

4. Projekt konkursowy powiększenia gmachu Tow. Kredytowego m. Warszawy autorstwa J.N. Czerwińskiego, W. Turowicza i K. Kopczyńskiego, plan parteru. Źródło: „Przegląd Techniczny” 1909, nr 9, tabl. XLVII

4. Competition design for the extension of the Warsaw Credit Society building, made by J.N. Czerwiński, W. Turowicz and K. Kopczyński; the first floor plan. Source: “Przegląd Techniczny” 1909, no. 9, tabl. XLVII

(w porównaniu z innymi architektami przed 1914 rokiem). Jedynym jego poważniejszym dokonaniem na tym polu było zdobycie w 1909 roku, wspólnie z Władysławem Turowiczem i Kazimierzem Kopczyńskim, trzeciej nagrody w XXI konkursie Koła Architektów w Warszawie na powiększenie gmachu Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy²¹. Od około 1909 roku Józef N. Czerwiński prowadził pracownię w kamienicy przy ul. Wspólnej 5, gdzie już we wcześniejszym okresie zamieszkiwał wraz z rodziną²². Lata od około 1909 do 1914 z powodzeniem można za najbardziej efektywny okres twórczości projektowej omawianego architekta. Wówczas bowiem Czerwiński zatrudnił Wacława Heppena, z którym zrealizował w Warszawie kilkadziesiąt godnych uwagi projektów kamienic czynszowych. We wspomnianym okresie przedsiębiorstwo Czerwińskiego zajmowało się ponadto prowadzeniem prac budowlanych przy kamienicach zaprojektowanych przez innych architektów. Mowa tutaj m.in. o domach dochodowych przy ul. Moniuszki 4 / hip. 6366 (1910, proj. J. Handzelewicz)²³, Nowo Siennej 3 / hip. 6358 (1911, proj. D. Landé)²⁴ czy Wspólnej 10 /hip. 1632 (1913, proj. niestaly)²⁵. Czerwiński był także

the latter¹⁸ and with the building slump in the years 1906-1908,¹⁹ and consequently with the lack of orders. With the gradual improvement of the situation, from around 1908 onwards, Józef N. Czerwiński was already running his own construction company²⁰ with its seat at 72A Al. Jerozolimskie. One can speculate that his dynamic activity in this role was one of the reasons for Czerwiński's relatively modest activity in terms of participation in architectural competitions (in comparison with other architects before 1914). His only major achievement in this field was winning, in 1909, together with Władysław Turowicz and Kazimierz Kopczyński, the third prize in the 21st competition of the Circle of Architects in Warsaw for the extension of the edifice of the Credit Society of Warsaw.²¹ From about 1909, Józef N. Czerwiński ran a studio in the tenement house at 5 Wspólna Street, where he had earlier lived with his family.²² The years from around 1909 to 1914 can be regarded as the most effective period in the design work of the architect in question. At that time, Czerwiński hired Wacław Heppen with whom he realised several dozen notable projects of rental houses in Warsaw. During this period, Czerwiński's company also carried out

niewątpliwie związany z realizacją przebudowy i nadbudowy kamienicy przy ul. Mokotowskiej 61 / hip. 1663 (1912), której projekt, dotychczas przypisywany M. Kontkiewiczowi²⁶, zapewne w znaczącym stopniu współtworzył²⁷. Pomimo tak rozległego zaangażowania zawodowego w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej Czerwiński zdołał wówczas zrealizować projekt własnej wczesnomodernistycznej willi w Chylicach koło Warszawy²⁸. W kolejnych dekadach rodzina Czerwińskich chętnie wykorzystywała wspomniany obiekt w roli letniego siedliska.

Działalność zawodowa i perypetie życiowe Józefa N. Czerwińskiego w latach pierwszej wojny światowej pozostają zasadniczo nieznanne. Jak wiadomo, wybuch wojny wiązał się z nagłym zawieszeniem czynności banków warszawskich, a w konsekwencji całkowitym wstrzymaniem wszelkich prac budowlanych w sierpniu 1914 roku²⁹. Ten zastój musiał zdecydowanie ograniczyć działalność firmy Czerwińskiego, prawdopodobnie wymuszając poszukiwanie innego rodzaju zamówień. Przypuszczalnie były to na przykład skromniejsze prace projektowe i budowlane, które zleceniodawca finansował w całości z własnych środków. Domyślać się można, że zlecenie tego typu stanowiła m.in. inwentaryzacja poprzedzająca przebudowę staromiejskiej kamienicy przy ul. Świętojańskiej 2³⁰, sporządzona w latach 1917-1918 roku dla Towarzystwa Opieki nad Zabytkami³¹.

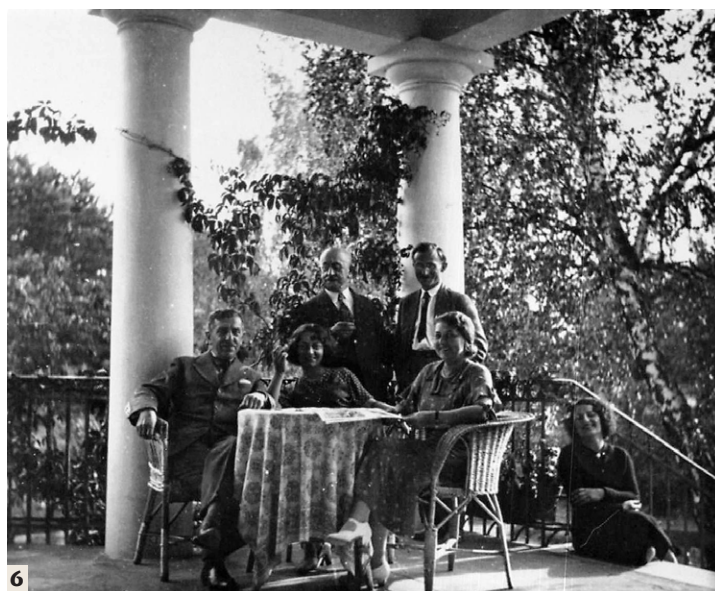
Po zakończeniu pierwszej wojny światowej Józef N. Czerwiński kontynuował samodzielną praktykę projektowo-budowlaną, podejmując się przede

building works on tenements designed by other architects. These include profit houses at 4 Moniuszki Street / reg. no. 6366 (1910, designed by J. Handzelewicz),²³ 3 Nowo Sienna Street / reg. no. 6358 (1911, designed by D. Landé)²⁴ or 10 Wspólna Street / reg. no. 1632 (1913, undetermined designer).²⁵ Furthermore, Czerwiński participated in the realisation of the reconstruction and upward extension of the tenement house at 61 Mokotowska Street / reg. no. 1663 (1912), whose project, hitherto attributed to M. Kontkiewicz,²⁶ was probably to a considerable degree co-created by him.²⁷ Despite such extensive professional involvement in the years immediately preceding the outbreak of World War I, Czerwiński managed to complete the project of his own early modernist villa in Chylice near Warsaw.²⁸ In the following decades, the Czerwiński family eagerly used the above-mentioned building as a summer residence.

The professional activities and life adventures of Józef N. Czerwiński during World War I remain essentially unknown. As is well known, the war outbreak involved the sudden suspension of the activities of Warsaw banks and, as a consequence, the complete suspension of all construction works in August 1914.²⁹ This stagnation must have significantly reduced the activities of Czerwiński's company, probably forcing the search for other types of orders. Presumably, these orders comprised, for example, more modest design work and smaller construction works, financed entirely from the client's own resources. It can be assumed that an order of this type was, among other things, an inventory preceding the reconstruction of the old town tenement house at 2 Świętojańska Street,³⁰ drawn up in 1917-1918 for the Society for the Protection of Monuments.³¹

After the end of World War I, Józef N. Czerwiński continued his independent design and building practice, taking on mainly private commissions. In 1919, as one of 169 participants, he took part in the First Congress of Polish Architects in Warsaw.³² In the following years, he was involved, among others, in commissions from a new type of investors, namely housing cooperatives, which were being set up in reborn Poland. This activity included, for example, the design and construction of the residential house at 326 Grochowska Street / reg. no. 1487 (1924-1926) for the Housing and Building Cooperative

wszystkim zleceń prywatnych. W 1919 roku, jako jeden ze 169 uczestników, wziął udział w I Zjeździe Architektów Polskich w Warszawie³². W kolejnych latach zaangażowany był m.in. przy zleceniach ze strony nowego typu inwestorów, a mianowicie powstających w odrodzonej Polsce spółdzielni mieszkaniowych. Chodzi tu na przykład o projekt i realizację domu mieszkalnego przy ul. Grochowskiej 326 / hip. 1487 (1924-1926) dla Spółdzielni Budowlano-Mieszkaniowej „Chata”³³ i przy ul. Czerwonego Krzyża 9/11 / hip. 6181 (1927-1928) dla Spółdzielni Budowlano-Mieszkaniowej „Domostwo”³⁴. Warto jednocześnie zauważyć, że drugi ze wspomnianych obiektów, pod względem opracowania architektury i detali, charakteryzował się licznymi analogiami do budynku powstałego w latach 1923-1928 przy ul. Hrubieszowskiej 7 / hip. 5466 na zlecenie Spółdzielni Mieszkaniowej Pracowników Poczty, Telegrafów i Telefonów. Stanowi to istotną przesłankę, by domniemywać o ewentualnym angażu projektowo-budowlanym Czerwińskiego również przy wspomnianej inwestycji. Oprócz wyżej wymienionych przedsięwzięć po 1918 roku jego biuro związane było oczywiście z wieloma innymi projektami, których dokładne rozpoznanie uniemożliwia jednak niedostatek oryginalnej dokumentacji projektowo-budowlanej, zniszczonej przez oddziały niemieckie w 1944 roku³⁵. O części realizacji wiemy dzięki reklamie firmy „J. N. Czerwiński” w publikacji *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929*³⁶. W Archiwum Akt Nowych zachował się także sporządzony przez Czerwińskiego i zrealizowany około 1928 roku projekt Seminarium Nauczycielskiego „Marjówka” pomiędzy Opoczmem a Radomiem³⁷. Cennym uzupełnieniem stanu wiedzy jest zachowane w archiwum rodzinnym świadectwo praktyki zawodowej, które Czerwiński wystawił w 1929 roku synowi Kazimierzowi, wówczas

„Chata”³³ and at 9/11 Czerwonego Krzyża Street / reg. no. 6181 (1927-1928) for the Housing and Building Cooperative “Domostwo”³⁴. At the same time, it is worth noting that the latter building, in terms of its architecture and details, was characterised by numerous analogies with the building constructed in 1923-1928 at 7 Hrubieszowska Street / reg. no. 5466, commissioned by the Housing Cooperative of Postal, Telegraph and Telephone Workers. This fact is an important indication that Czerwiński may also have been involved in the design and construction of the said investment. In addition to the above-mentioned projects, after 1918, his office was of course connected with many other projects. However, their exact recognition is prevented by the scarcity of the original design and construction documentation, destroyed by German troops in 1944.³⁵ We know about some of the projects thanks to the already mentioned advertisement of the company “J. N. Czerwiński” in the publication *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929* [*The Building Industry of Reborn Poland 1919-1929*].³⁶ In the Archive of New Files, there is still documentation about the project of the Teachers’ College “Marjówka”, prepared by Czerwiński and realised around 1928 between Opoczno and Radom.³⁷ A valuable addition to our state of knowledge is the certificate of professional practice preserved in the family archives, which Czerwiński issued in 1929 to his son Kazimierz, then a fledgling architect. From this certificate, we learn that between 1927 and 1929 Czerwiński’s office was responsible for, among

5. Willa Józefa Napoleona i Marii Czerwińskich w Chylicach, widok po 1918 roku. Fot. ze zbiorów prywatnych

5. The villa of Józef Napoleon and Maria Czerwiński in Chylice, a view after 1918. Photo from a private collection

6. Józef N. Czerwiński (pośrodku) w towarzystwie córek Józefiny (po lewej) i Michaliny (na schodach) na tarasie willi w Chylicach około 1930 roku. Fot. ze zbiorów prywatnych

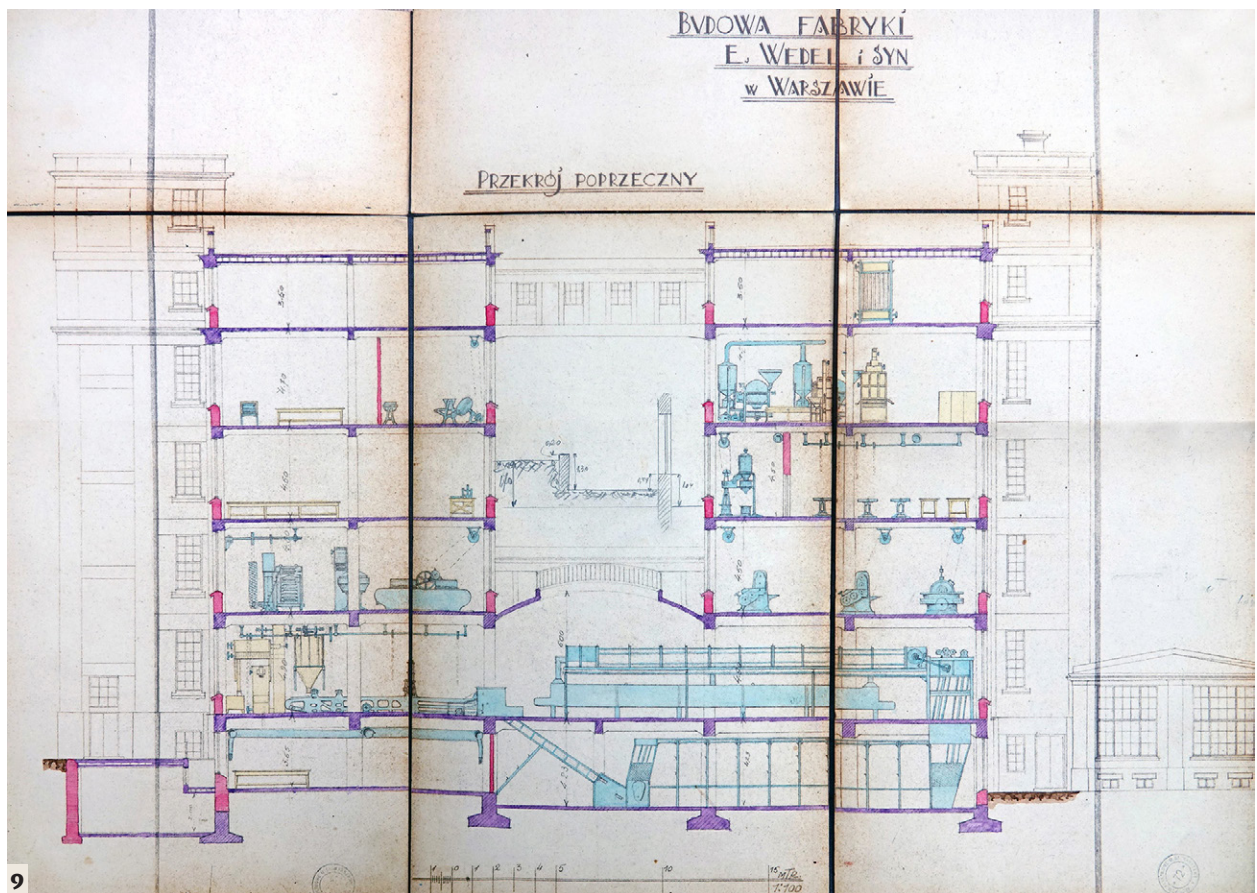
6. Józef N. Czerwiński (in the center) with his daughters: Józefina (on the left) and Michalina (on the stairs) at the villa in Chylice around 1930. Photo from a private collection

początkującemu architektowi. Z tego świadectwa dowiadujemy się bowiem, że w latach 1927-1929 biuro Czerwińskiego odpowiedzialne było m.in. za szkice, plany robocze, kosztorysy, detale wykonawcze oraz nadzory przy budowie kilkunastu obiektów³⁸. Jak wskazuje przytoczone źródło, na przełomie lat 20. i 30. XX wieku poważną część zleceń pracowni stanowiły obiekty o charakterze przemysłowym. Znaczącą pozycję Czerwińskiego na tym polu potwierdzało również zlecenie na projekt i budowę fabryki dla firmy „E. Wedel” przy ul. Zamoyskiego 28/30 (1930-1934)³⁹. Czerwiński z powodzeniem realizował też jednak projekty mniejszych obiektów, jak choćby kolejnej willi w Chylicach, która ostatecznie stała się własnością córki budowniczego Ireny oraz jej męża Tadeusza Chmielewskiego. W drugiej połowie lat 30. XX wieku dorobek zawodowy architekta powiększył się ponownie o kamienice czynszowe, w tym domy wzniesione przy ul. Kazimierzowskiej 70 / hip. 1.2.3./93 (1936) dla A. Dzieduszyckiego i J. Zdziechowskiego⁴⁰, Mokotowskiej 46 / hip. 1756 (1935) dla Sp. Akc. „Rozbudowa”⁴¹, Skolimowskiej 3 / hip. 17777 (1935) dla Gronowskiego i Groszlika⁴², Polnej 38 / hip. 5981 (1936) dla Hopfenstada⁴³, Tamka 13A / hip. 2976 (1937) dla Rotbardów i Szereszewskiej⁴⁴ czy Zamoyskiego 26 / hip. 243 (1936) dla E. Wedla⁴⁵. Nazwisko budowniczego często jest także związane z powstaniem budynku administracyjno-mieszkalnego przy ul. Pięknej 19 dla Polskiej Akcyjnej Spółki

other things, sketches, working plans, cost estimates, execution details and supervision of the construction of several buildings.³⁸ As the indicated source shows, in the late 1920s and early 1930s, a major part of the studio's commissions comprised industrial buildings. Czerwiński's significant position in this field was also confirmed by the commission for the design and construction of a factory for the “E. Wedel” company at 28/30 Zamoyskiego Street (1930-1934).³⁹ On the other hand, Czerwiński successfully realised projects of smaller buildings, such as another villa in Chylice, which eventually became the property of the builder's daughter Irena and her husband Tadeusz Chmielewski. In the second half of the 1930s, the professional achievements of the architect were again increased by tenement houses, including houses erected at 70 Kazimierzowska Street / reg. no. 1.2.3./93 (1936) for A. Dzieduszycki and J. Zdziechowski⁴⁰, 46 Mokotowska Street / reg. no. 1756 (1935) for the Joint Stock Company “Rozbudowa”,⁴¹ 3 Skolimowskiej Street / reg. no. 17777 (1935) for Gronowski and Groszlik⁴², 38 Polna Street / reg.

Telefonów w latach 1936-1938. W tym samym okresie Czerwiński zaprojektował i wznosił własny dom z pracownią przy ul. Zakopiańskiej 43 na Saskiej Kępie. Pociągnęło to za sobą nie tylko pierwszą od blisko trzech dekad przeprowadzkę pracowni z dotychczasowej lokalizacji przy ul. Wspólnej 5, ale również sprzedaż własnej willi w Chylicach. Domyślać się można, że wspomniane przemiany wiązały się zarówno ze stopniowym usamodzielnianiem się dzieci,

no. 5981 (1936) for Hopfenstad⁴³, 13A Tamka Street / reg. no. 2976 (1937) for the Rotbards and Szereszewska⁴⁴ or 26 Zamoyskiego Street / reg. no. 243 (1936) for E. Wedel.⁴⁵ The name of the builder is also associated with the construction of the administrative and residential building at 19 Piękna Street for the Polish Joint Stock Telephone Company in 1936-1938. In the same period, Czerwiński designed and built his own house with a studio at 43 Zakopiańska Street in Saska Kępa. This entailed not only the first move of the studio in nearly three decades from its current location at 5 Wspólna Street but also the sale of the villa in Chylice. It can be assumed that the above-mentioned changes were connected both with the gradual independence of the Czerwiński's children and with the increasing – with age – inconvenience of commuting to the estate near Warsaw. As a result of complications from the heart disease, Józef Napoleon Czerwiński ended his life, full of hard work, on 21 January 1940, in his house at Zakopiańska Street. He was buried in his family grave at the Powązki Cemetery in Warsaw.

The rich family archives and extensive recollections of some of Czerwiński's descendants go definitely beyond the full scope of this study. However, it is worthwhile to present certain themes that are

7. Dom mieszkalny przy ul. Grochowskiej 326, widok około 1960 roku. Fot. W. Krzyżanowska, ze zbiorów prywatnych

7. The residential house at 326 Grochowska Street, a view from around 1960. Photo by W. Krzyżanowska, from a private collection

8. Dom mieszkalny przy ul. Hrubieszowskiej 7, widok w 1939 roku. Źródło: *Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935-1942, zb. APW, nr zespołu 3, sygn. 3909

8. The residential house at 7 Hrubieszowska Street, a view from 1939. Source: *Zbiór Referatu Gabarytów*, Files of the City of Warsaw, Warsaw 1935-1942, APW collection, coll. no. 3, ref. no. 3909

9. Projekt fabryki „E. Wedel” przy ul. Zamoyskiego 28/30, przekrój poprzeczny. Źródło: *Fabryka Czekolady, Karmelków i Biszkoptów*, p.f. E. Wedel w Warszawie, ul. Zamoyskiego 30. *Kolekcja planów architektonicznych*, Warszawa 1857-1967, zb. APW, nr zespołu 1311, sygn. 126.

9. “E. Wedel” factory project at 28/30 Zamoyskiego Street, a cross-section. Source: *Chocolate, Caramels and Biscuits Factory under the name E. Wedel in Warsaw, 30 Zamoyskiego Street. Collection of architectural plans*, Warsaw 1857-1967, APW collection, coll. no. 1311, ref. no. 126.

10

jak i rosnącą – wraz z wiekiem – uciążliwością dojazdów do podwarszawskiego majątku. Swoje życie, pełne wytężonej pracy, Józef Napoleon Czerwiński zakończył na skutek powikłań choroby serca 21 stycznia 1940 roku w domu przy ul. Zakopiańskiej. Pochowany został w grobie rodzinnym na warszawskim Cmentarzu Powązkowskim.

Bogactwo rodzinnego archiwum i wspomnień części potomków Czerwińskiego zdecydowanie wykracza poza możliwości pełnego omówienia na łamach niniejszego opracowania. Warto jednakże przybliżyć pewne wątki, cenne z perspektywy zarysu osobowości interesującego nas architekta. W świetle zgromadzonych zapisków i wspomnień charakteryzował się on dość pragmatycznym usposobieniem oraz znakomitą umiejętnością organizacji pracy – zarówno własnej, jak i podwładnych. Niewątpliwie stanowiło to istotny czynnik w prowadzeniu biura, które w stosunkowo krótkim czasie zyskało rangę jednego z czołowych przedsiębiorstw architektoniczno-budowlanych w Warszawie. Czerwiński cierpiał zarazem na stosunkowo powszechną w środowisku architektów przypadłość, a mianowicie nadzwyczajne zaangażowanie towarzyszące pracy. Naturalną konsekwencją takiej postawy było m.in. poświęcanie niewspółmiernie większej ilości czasu na pobyt w pracowni względem innych zajęć oraz irytacja związana z powtarzającymi się próbami ograniczenia tego stanu rzeczy przez najbliższą rodzinę. W okresach stabilnego dostępu do zleceń pracownia przy

valuable from the perspective of the personality outline of the discussed architect.. In the light of the available records and recollections, he was characterised by a rather pragmatic disposition and an excellent ability to organise work – both his own and that of his subordinates. Undoubtedly, this characterisation was an important factor in the running of the office, which in a relatively short time established itself as one of the leading architectural and construction companies in Warsaw. At the same time, Czerwiński suffered from a relatively common ailment among architects, namely an extraordinary commitment to work. A natural consequence of this attitude was, among other things, a disproportionately

greater amount of time spent in the studio in comparison to other activities and irritation related to repeated attempts to limit this state of affairs by the closest family. During periods of stable orders, the studio at 5 Wspólna Street comprised twelve drawing desks (“rajzbrets”) and several auxiliary ones. The architect’s usually professional and pragmatic approach

11

ul. Wspólnej 5 mieściła dwanaście stanowisk kreślarskich („rajzbretów”) i kilka pomocniczych. Zazwyczaj profesjonalne, a zarazem pragmatyczne, podejście architekta przełamywały miejscami sytuacje niecodzienne czy wręcz humorystyczne⁴⁶. Pozytywistyczna postawa Czerwińskiego znajdowała odzwierciedlenie w stosunkach ze współpracownikami, których właściciel firmy traktował w sposób partnerski. Przymuszczałnie z tych samych pobudek Czerwiński dążył do możliwie szerokiego wykształcenia dzieci, kładąc szczególny nacisk na edukację muzyczną i artystyczną. Warto jednocześnie podkreślić, że spośród jego dzieci jedynie wspomniany już Kazimierz Czerwiński kontynuował drogę zawodową ojca. Architekturą była niewątpliwie zafascynowana również Irena, siostra Kazimierza, która dwukrotnie próbowała rozpocząć studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Józef N. Czerwiński nie przejawiał jednak szczególnego entuzjazmu wobec dążeń córki, gdyż uznawał, że „nie jest to zawód dla kobiet”. Ostatecznie Irena ukończyła Żeńską Szkołę Architektury im. S. Noakowskiego, pomagając w kolejnych latach męża w sporządzaniu projektów instalacji elektrycznych. Jej bracia, Edward i Napoleon Eugeniusz, ukończyli z kolei kierunki artystyczne, odpowiednio na krakowskiej i warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych. Inżynierem budowlanym został natomiast Bogusław, trzeci z synów Józefa Napoleona i Marii. Z biegiem lat zarówno wspomnienia, jak i archiwum rodzinne Czerwińskich przejęły kolejne pokolenia, w tym Barbara, córka Ireny Czerwińskiej-Chmielewskiej; Marek, syn Bogusława Czerwińskiego; Ewa, wnuczka Wandy Czerwińskiej, a także Napoleon (1930-2018), syn Kazimierza

12

was sometimes overcome by unusual or even humorous situations.⁴⁶ Czerwiński's positivist attitude was reflected in his relations with the colleagues, whom the company owner treated as partners. It was probably for the same reasons that Czerwiński strove to educate his children as widely as possible, placing particular emphasis on musical and artistic education. Moreover, it is worth noting that among his children only the already mentioned Kazimierz Czerwiński continued the father's professional path. Irena, Kazimierz's sister, was also fascinated by architecture, and tried twice to enter the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology. However, Józef N. Czerwiński was not particularly enthusiastic about his daughter's aspirations, as he considered that "this is not a profession for women". In the end, Irena graduated from the S. Noakowski Women's School of Architecture. In the following years, she assisted her husband with designing of electrical installations. Her brothers, Edward and Napoleon Eugeniusz, graduated in artistic studies from the Academy of Fine Arts in Krakow and Warsaw, respectively. Bogusław, the third son of Józef Napoleon and Maria, became a civil engineer. Over the years, both the memoirs and the Czerwiński family archive were taken over by successive generations, including Barbara, daughter of Irena Czerwińska-Chmielewska; Marek, son of Bogusław Czerwiński; Ewa, granddaughter of Wanda Czerwińska; and Napoleon (1930-2018), son of Kazimierz Czerwiński, believed to be the last

10. Fragment willi Tadeusza i Ireny Chmielewskich w Chylicach, widok po 1930 roku. Fot. ze zbiorów prywatnych

10. Fragment of Tadeusz and Irena Chmielewski villa in Chyllice, a view after 1930. Photo from a private collection

11. Kamienica przy ul. Polnej 38, widok w 1938 roku. Źródło: *Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935-1942, zb. APW, nr zespołu 3, sygn. 5232

11. The tenement house at 38 Polna Street, a view from 1938. Source: *Zbiór Referatu Gabarytów*, Files of the City of Warsaw, Warsaw 1935-1942, APW collection, coll. no. 3, ref. no. 5232

12. Józef Napoleon i Maria Czerwińscy w Chylicach, lata 30. XX wieku. Fot. ze zbiorów prywatnych

12. Józef Napoleon and Maria Czerwiński in Chyllice, 1930s. Photo from a private collection

Czerwińskiego, uchodzący za ostatnią osobę w rodzinie, która miała bezpośredni kontakt z Józefem N. Czerwińskim⁴⁷. W uzupełnieniu warto nadmienić, że w domu Czerwińskich przywiązywano znaczną wagę do pielęgnacji polskiej tradycji i kultury. Świadczy o tym m.in. dotacja Józefa N. Czerwińskiego przekazana na budowę Szkoły im. Staszica w 1913 roku⁴⁸. Potwierdza to również zachowana w archiwum rodzinnym imienna szarfa Czerwińskiego z przydziałem do warszawskiej Straży Obywatelskiej podczas tzw. Bitwy Warszawskiej w 1920 roku. Budowniczy zapamiętany został ponadto z rozmaitych form działalności społecznej i filantropijnej, a zwłaszcza za wsparcia finansowego, jakiego udzielał ubogim.

Wacław Heppen

Podstawowe źródło wiedzy na temat życiorysu i niektórych wątków dotyczących działalności zawodowej Wacława Heppena stanowią wspomnienia jego wnuków, tj. Ireny Heppen i Jerzego Brzezińskiego⁴⁹, opublikowane częściowo w niewielkim artykule⁵⁰. Podobnie jak w przypadku Józefa N. Czerwińskiego, ustalenie wielu innych faktów na temat życia i aktywności zawodowej Heppena umożliwiły szerokie badania w ramach wzmiankowanej już dysertacji doktorskiej⁵¹.

Wacław Cyprian Heppen urodził się w 1866 roku w Warszawie jako syn Tadeusza Heppena (ur. 1835), kontrolera Banku Polskiego i Józefy z domu Szymańskiej (ur. 1835)⁵². Nie zachowały się niestety dokumenty dotyczące wczesnego okresu jego życia, wszelako istnieją podstawy by sądzić, że ukończył on szkołę średnią o poszerzonym profilu technicznym lub budowlanym. Tę informację potwierdza wystawiony w 1897 roku we Lwowie akt urodzenia jednej z córek Heppena – Stefanii – na którym obok nazwiska ojca odnotowano, że był on technikiem. Wspomniany dokument wskazuje zarazem, iż u schyłku XIX wieku Wacław Heppen zamieszkiwał i pracował we Lwowie. W mieście tym nawiązał znajomość ze swoją późniejszą małżonką Joanną Pawliszko (1869-1937), aktorką występującą przed ślubem w polskim teatrze, z którą w latach 1893-1902 doczekał się pięciorga dzieci⁵³. Na przełomie XIX i XX wieku Heppen był najprawdopodobniej związany z lwowskim biurem architektoniczno-budowlanym Władysława A. Sadłowskiego

person in the family to have had direct contact with Józef N. Czerwiński.⁴⁷ It is also worth mentioning that at the Czerwiński family home, great importance was attached to the preservation of the Polish tradition and culture. This is evidenced, among others, by Józef N. Czerwiński's donation for the construction of the Staszic School in 1913.⁴⁸ This attitude is also confirmed by the name sash of Czerwiński, preserved in the family archive, with an assignment to the Warsaw Civic Guard during the so-called Battle of Warsaw in 1920. Moreover, the builder is remembered for his various social and philanthropic activities, especially the financial support he gave to the poor.

Wacław Heppen

The basic source of knowledge about the biography and certain issues concerning the professional activity of Wacław Heppen is formed by the recollections of his grandchildren, i.e. Irena Heppen and Jerzy Brzeziński,⁴⁹ partially published in a short article.⁵⁰ As in the case of Józef N. Czerwiński, the determination of many other facts about Heppen's life and professional activity was possible due to the extensive research within the above-mentioned doctoral dissertation.⁵¹

Wacław Cyprian Heppen was born in 1866 in Warsaw as the son of Tadeusz Heppen (b. 1835), an inspector at the Bank of Poland, and Józefa, née Szymańska (b. 1835).⁵² Unfortunately, no records of his early life have been preserved, but there are presumptions to believe that he completed a secondary school with a broad technical or construction profile. This information is confirmed by the birth certificate of one of Heppen's daughters, Stefania, issued in Lviv in 1897, which includes the statement about her father being a technician. The document also indicates that at the end of the 19th century Wacław Heppen

13. Wacław Heppen, zapewne lata 90. XIX wieku. Fot. ze zbiorów prywatnych

13. Wacław Heppen, probably the 1890s. Photo from a private collection

14. Joanna i Wacław Heppen około 1900 roku. Fot. ze zbiorów prywatnych

14. Joanna and Wacław Heppen around 1900. Photo from a private collection

13

(1869-1940), odpowiedzialnym m.in. za ukończoną w 1904 roku przebudowę i nadbudowę głównego dworca kolejowego w tym mieście⁵⁴. Równocześnie Heppen podjął studia w Instytucie Politechnicznym w Rydze⁵⁵, które ukończył w roku 1903 lub 1904, otrzymując tytuł architekta-budowniczego. W tym okresie przeprowadził się wraz z rodziną do Warszawy, gdzie rozpoczął pracę w biurze Józefa P. Dziekońskiego (1844-1927)⁵⁶. W kolejnych latach założył własne przedsiębiorstwo robót artystyczno-sztukatorskich z siedzibą w tzw. Pałacyku Szustra. Nie ograniczało to jednak jego zainteresowania udziałem w konkursach architektonicznych ogłaszanych przez Koło Architektów. Do sukcesów Wacława Heppena na tym polu zaliczyć należy m.in. zakup przez organizatora jego pracy w ramach konkursu na projekt siedziby drugiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu w Radomiu⁵⁷ czy zdobycie pierwszej nagrody w konkursie na balustradę mostową i słupy latarniane tzw. Trzeciego Mostu (ob. mostu im. S. Poniatowskiego)⁵⁸. Warto podkreślić, że wspomniany projekt balustrady mostowej doczekał się realizacji z niewielkimi modyfikacjami wprowadzonymi przez Stefana Szyllera (1857-1933), który odpowiadał za całokształt architektury tzw. Trzeciego Mostu⁵⁹. Co ciekawe, ten wzór balustrady uległ dokładnemu powieleniu w formie balustrad wiaduktu drogowego, wzniesionego w latach 1928-1929 w ciągu ul. Powązkowskiej, ponad torami kolei obwodowej⁶⁰. Od około 1909 do 1914 roku

14

lived and worked in Lviv. In this city, he met his future wife Joanna Pawliszko (1869-1937), an actress who had worked in the Polish theatre before their marriage, and with whom he had five children between 1893 and 1902.⁵⁵ At the turn of the 20th century Heppen was most probably associated with the Lviv architectural and construction studio of Władysław A. Sadłowski (1869-1940), responsible, among other things, for the reconstruction and extension of the city's main railway station, completed in 1904.⁵⁴ At the same time, he studied at the Riga Polytechnic Institute,⁵⁵ which he completed in 1903 or 1904, receiving the title of the architect-builder. In this period, Heppen moved with his family to Warsaw, where he began working in the office of Józef P. Dziekoński (1844-1927).⁵⁶ In the following years, he founded his own company of artistic and stucco works, based in the so-called Szuster Palace. However, this activity did not limit his interest in participating in architectural competitions organised by the Circle of Architects. Wacław Heppen's successes in this field include, among others, the purchase, by the organizer, of his work within the competition for the design of the seat of the second Mutual Credit Society in Radom,⁵⁷ or winning the first prize in the competition for a bridge balustrade and lamp posts of the so-called Third Bridge (now S. Poniatowski Bridge).⁵⁸ It is worth noting that the design of the bridge balustrade was realised with minor modifications of Stefan

15

Heppen zaangażowany był przede wszystkim przy projektach i budowie kamienic czynszowych w ramach pracowni Józefa N. Czerwińskiego, wykonując jedynie pojedyncze samodzielne opracowania, takie jak dom dochodowy przy ul. Wolskiej 54 / hip. 3092 (1911) dla hr. Zdzisława Grocholskiego⁶¹. Nie można jednak wykluczyć, że budynek ten powstał przy udziale Józefa N. Czerwińskiego, który w świetle wspomnień córki Ireny pozostawał w bliskich relacjach z hr. Grocholskim⁶².

Niestety, nie udało się dotychczas poznać bliżej losów i ewentualnej aktywności zawodowej Wacława Heppena podczas pierwszej wojny światowej. Po 1918 roku pracował on w bankowości, a następnie – w Ministerstwie Spraw Wojskowych⁶³, choć szczegóły jego angażu i stanowisko pozostają nieustalone. W kolejnych latach Heppen prowadził samodzielną praktykę zawodową, podejmując się głównie niewielkich zleceń prywatnych, takich jak projekt teatru „Nietoperz” przy ul. Nowy Świat czy kina „Hollywood” przy ul. Hożej i kina „Stylowe” przy ul. Marszałkowskiej⁶⁴. Wnuk architekta, Jerzy Brzeziński⁶⁵, wspominał ponadto, że w drugiej połowie lat 20. XX wieku Wacław Heppen mieszkał przy ul. Marszałkowskiej 25, gdzie prowadził również rodzaj pracowni⁶⁶. Nie można wykluczyć, że we wspomnianym okresie, oprócz projektowania, Heppen zajmował się innego typu działalnością, najprawdopodobniej pracą w urzędzie. Wśród nielicznych rozpoznanych projektów, które opracował na przełomie lat 20. i 30. XX wieku, wymienić należy dom mieszkalny dla małżonków Weber przy ul. Butkiewicza (obecnie Łyszkiewicza 29) w Rembertowie⁶⁷. Dzięki informacjom zawartym

Szyller (1857-1933), who was responsible for the overall architecture of the so-called Third Bridge.⁵⁹ Interestingly, this balustrade design was replicated in the balustrades of the road viaduct erected in 1928-1929 in the course of Powązkowska Street, over the tracks of the peripheral railway.⁶⁰ From around 1909 to 1914 Heppen was primarily involved in designing and construction of tenement houses within Józef N. Czerwiński's studio, carrying out only few self-standing projects, such as the profit house at 54 Wolska Street / reg. no. 3092 (1911) for the count Zdzisław Grocholski.⁶¹ However, it cannot be ruled out that this building was constructed with the participation of Józef N. Czerwiński, who, in the light of the memoirs of his daughter Irena, remained in close relations with the count Grocholski.⁶²

Unfortunately, it has not been possible to learn more about the fate and possible professional activity of Wacław Heppen during World War I. After 1918, he worked in banking and then in the Ministry of Military Affairs,⁶³ although the details of his appointment and position remain undetermined. Furthermore, in the following years, Heppen ran an independent professional practice, undertaking mainly small private

15. Dworzec główny we Lwowie. Akwarela autorstwa W. Heppena, ze zbiorów prywatnych

15. The main railway station in Lviv. Watercolour by W. Heppen, from a private collection

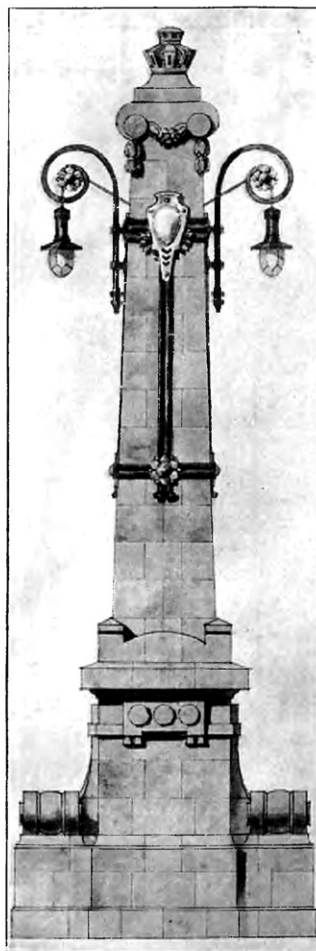
16. Zwycięski projekt konkursowy balustrady i słupów latarnianych tzw. Trzeciego Mostu autorstwa W. Heppena. Źródło: „Przegląd Techniczny” 1909, nr 9, tabl. XLVII

16. The winning competition design for the balustrade and lamp posts of the so-called Third Bridge by W. Heppen. Source: „Przegląd Techniczny” 1909, no. 9, tabl. XLVII

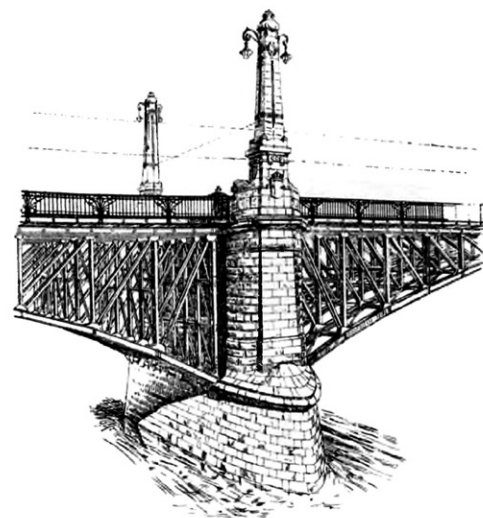
w prasie branżowej wiemy, że w połowie lat 30. XX wieku Wacław Heppen prowadził pracownię przy ul. Pięknej 40, gdzie wówczas prawdopodobnie także zamieszkiwał⁶⁸. Już we wcześniejszym okresie wszedł natomiast w posiadanie kilku nieruchomości na cele budowlane, m. in. działek przy ul. Narbutta i ul. Kraski. Drugą ze wspomnianych posesji wykorzystał, podejmując się wzniesienia własnego domu jednorodzinnego⁶⁹, którego budowy niestety nie udało się doprowadzić do końca przed wybuchem II wojny światowej. Aktywność zawodową Heppena w drugiej połowie lat 30. XX wieku dokumentują w większości wzmianki na łamach prasy branżowej. Zaangażowany był on wówczas m.in. przy projektowaniu i budowie niewielkich kamienic: przy ul. Głuchej 3 / hip. 1069 (1935) dla pani Celińskiej⁷⁰, Olesińskiej 11 / hip. 7018 (1935) dla M. Uklei⁷¹ czy Prostej 50 / hip. 1172C (1937) dla E. Krzyczkowskiej⁷². Wykonywał również szereg mniejszych obiektów, takich jak oficyna gospodarza przy ul. Puławskiej 122 (1922) dla H. Olszewskiego⁷³, dom mieszkalny przy ul. Raduńskiej 11 (1935) dla Z. Sulisa⁷⁴ czy dom mieszkalny przy ul. Rajszewskiej 26 (1936) dla R. Wróblewskiego⁷⁵.

Wacław Heppen zmarł w grudniu 1939 roku w wyniku zapalenia płuc. Podobnie jak jego zmarła dwa lata wcześniej żona, pochowany został na niewielkim cmentarzu przy ul. Wałbrzyskiej na warszawskim Śłużewie.

Niedostatek materiałów znacząco utrudnia dokładniejsze rozpoznanie niektórych kwestii związanych z życiorysem Heppena. Zgromadzone w ramach wspomnień i przekazów rodzinnych informacje pozwalają jednakże przybliżyć niektóre wątki. Interesujący nas architekt uchodził bowiem za osobę o niepospolitym talencie rysunkowym i znakomitym wyczuciu proporcji, przydatnym zwłaszcza przy komponowaniu fasad oraz kształtowaniu detalu architektonicznego. Wspomniany aspekt nabrał niewątpliwie kluczowego znaczenia podczas angażu w pracowni

Z KONKURSU XXII
KOŁA ARCHYTEKTÓW W WARSZAWIE.

16

commissions, such as the designs of the “Nietoperz” theatre in Nowy Świat Street, “Hollywood” cinema in Hoża Street and “Stylowe” cinema in Marszałkowska Street.⁶⁴ The architect’s grandson, Jerzy Brzeziński,⁶⁵ recalled that in the second half of the 1920s Wacław Heppen lived at 25 Marszałkowska Street, where he also ran a kind of studio.⁶⁶ It cannot be ruled out that during the discussed period, in addition to designing, Heppen was engaged in another type of activity, most likely office work. Among the few recognised projects that he developed in the late 1920s and early 1930s is a residential house for the Weber couple in Butkiewicza Street (now 29 Łyszkiewicza Street) in Rembertów.⁶⁷ Thanks to the information in the trade press, we know that in the mid-1930s Wacław Heppen ran a studio at 40 Piękna Street, where he probably also lived at the time⁶⁸. However, at an earlier stage he had already come into possession of several properties for construction purposes, including plots in Narbutta Street and Kraski Street. He used the latter property to build his own single-family house,⁶⁹ which unfortunately was not completed before the

17

18

Józefa N. Czerwińskiego. Jednocześnie Heppen zapamiętany został jako postać towarzyska, o czarującym usposobieniu i skłonności do szampańskiego trybu życia. Domyślać się można, że w połączeniu z ograniczoną stabilnością dochodów w ramach wykonywanej profesji mogło to w znaczącym stopniu przekładać się na jego ogólną kondycję finansową. Potwierdza to niejako fakt, iż po 1918 roku Heppen nie finansował dalszej edukacji swoich dorastających wówczas dzieci, z których żadne w konsekwencji nie ukończyło studiów⁷⁶. Pamiętać jednak należy, że wraz z zachodzącymi po zakończeniu pierwszej wojny światowej

outbreak of World War II. Heppen's professional activity in the second half of the 1930s is mostly documented by references in the trade press. At that time, he was involved, among other things, in the designing and construction of small tenement houses: at 3 Głucha Street / reg. no 1069 (1935) for Ms Celińska,⁷⁰ 11 Olesińska Street / reg. no. 7018 (1935) for M. Ukleja⁷¹ or 50 Prosta Street / reg. no. 1172C (1937) for E. Krzyczkowska.⁷² He also constructed a number of smaller buildings, such as an outbuilding at 122 Puławska Street (1922) for H. Olszewski⁷³, a residential house at 11 Raduńska Street (1935) for Z. Sulis⁷⁴ or a residential house at 26 Rajszevska Street (1936) for R. Wróblewski.⁷⁵

Wacław Heppen died in December 1939 as a result of pneumonia. Like his wife, who had died two years earlier, he was buried in a small cemetery in Wałbrzyska Street in Warsaw Służew.

The scarcity of materials makes it difficult to identify certain issues related to the biography of Heppen more precisely. However, the information gathered from recollections and family accounts allows us to present some of the themes. The architect we are interested in was considered a person with the extraordinary drawing talent and excellent sense of proportions, useful especially in composing facades and shaping architectural details. This aspect became undoubtedly crucial during his engagement for the studio of Józef N. Czerwiński. At the same time, Heppen was remembered as a sociable person with a charming disposition and a liking for a swinging lifestyle. One would guess that these traits, combined with limited stability of income within his profession, may have had a significant impact on his overall financial condition. In a way, this situation is confirmed by the fact that after 1918 Heppen did not finance the further education of his then growing children, and as a consequence none of them completed their studies.⁷⁶ It should be remembered, however, that with the changes in fashion and taste occurring after the end of World War I, which resulted, among other things, in clear reduction of architectural decor and broadly understood simplification of the composition of facades, some of Heppen's key professional advantages were lost. This aspect had an important influence on the further course of his career after 1918.

przemianami w modzie i gustach, które skutkowały m.in. wyraźnym ograniczeniem dekoracji architektonicznej i szeroko rozumianym uproszczeniem kompozycji fasad, na znaczeniu straciła część z kluczowych atutów zawodowych Heppena. Wspomniany aspekt miał niewątpliwie istotny wpływ na dalszy przebieg drogi zawodowej architekta po 1918 roku.

Wspólna działalność architektoniczno-budowlana

Współpraca zawodowa Józefa N. Czerwińskiego i Wacława Heppena rozpoczęła się około 1909 roku i trwała zasadniczo do wybuchu pierwszej wojny światowej. Trudno jednoznacznie określić okoliczności jej nawiązania. Można domyślać się, że u podstaw tej współpracy leżał zarówno intensywny ruch budowlany w latach od około 1909 do 1914 roku i związany z tym wzrost liczby zamówień na projekty w biurze Czerwińskiego, jak też wcześniejsze sukcesy konkursowe Heppena, potwierdzające jego duży potencjał twórczy. Podkreślić należy, że biuro stanowiło własność Czerwińskiego, natomiast Heppen zatrudniony był w roli współpracownika⁷⁷. Formalnie nie była to zatem spółka partnerska. Niemniej, stosunki pomiędzy Czerwińskim a Heppenem miały charakter nie tylko partnerski, ale wręcz przyjacielski, co znajdowało odzwierciedlenie w prywatnej sferze życia, obejmując wspólne podróże do Petersburga, Paryża, Wiednia i Wenecji. Wzajemny podział kompetencji potwierdzały tablice sygnaturowe umieszczone na części zrealizowanych w latach 1909-1914 budynków, wyróżniające budowniczego J. N. Czerwińskiego oraz architekta W. Heppena (pomimo iż obaj z wykształcenia byli architektami).

17. Fragment balustrady na wiadukcie ponad torami tzw. linii obwodowej w ciągu ul. Powązkowskiej, stan na 2008 rok. Fot. J. Rembiewska

17. Fragment of the balustrade on the viaduct over the tracks of the so-called "peripheral line" in Powązkowska Street, as of 2008. Photo by J. Rembiewska

18. Kamienica przy ul. Głuchej 3, widok w 2015 roku. Fot. P. Kilanowski

18. The tenement house at 3 Głucha Street, a view from 2015. Photo by P. Kilanowski

19. Wacław Heppen i Józef Napoleon Czerwiński w Wenecji, około 1912 roku. Fot. ze zbiorów prywatnych

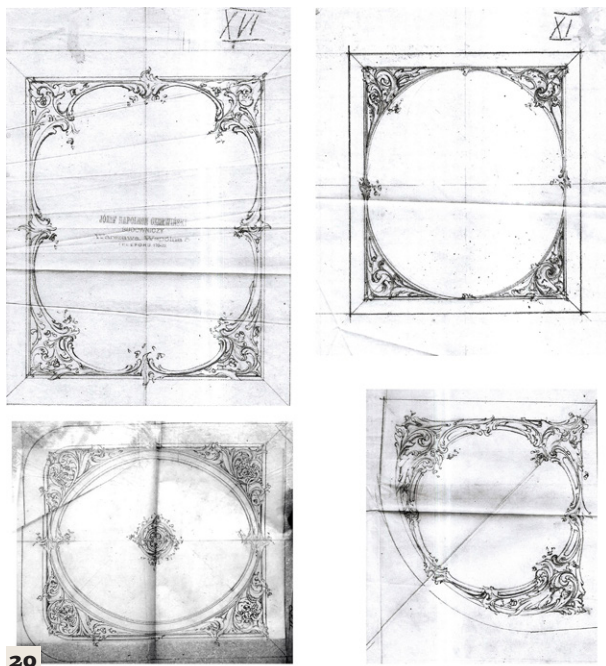
19. Wacław Heppen and Józef Napoleon Czerwiński in Venice, around 1912. Photo from a private collection

19

Joint architecture and construction activity

The professional collaboration of Józef N. Czerwiński and Wacław Heppen began around 1909 and lasted until the outbreak of World War I. It is difficult to clearly define the circumstances of its establishment. One can guess that the intensive construction development in the years from around 1909 to 1914 and the resulting increase in the number of orders for projects in Czerwiński's office, as well as Heppen's earlier competition successes, confirming his great creative potential, were both at the root of this collaboration. It should be emphasised that the office was Czerwiński's property, while Heppen was employed as an associate.⁷⁷ Formally, it was not a partnership. Nevertheless, the relations between Czerwiński and Heppen were not only based on partnership but also on friendship, which was reflected in the private sphere of life, including joint trips to Saint Petersburg, Paris, Vienna and Venice. The mutual division of competences was confirmed by signature plaques placed on some of the buildings constructed between 1909

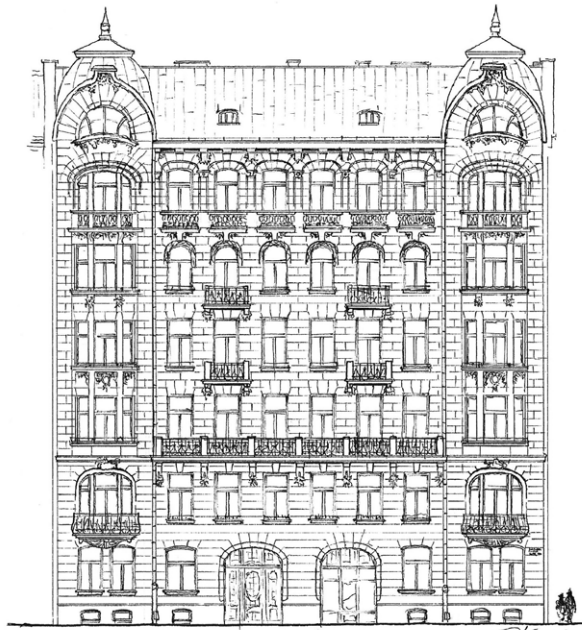

20

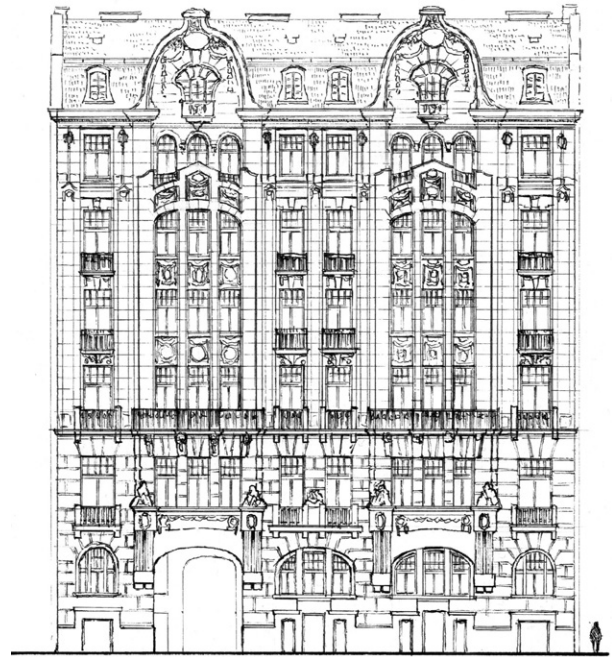
Tablice te powstały najprawdopodobniej z inicjatywy właściciela biura i potwierdzały, że Czerwiński bardzo wysoko cenił talent oraz umiejętności projektowe Heppena. Zawarty w ramach wspomnianych tablic podział kompetencji sugeruje, iż Czerwiński zajmował się pozyskiwaniem zleceń, opracowaniem dokumentacji projektowo-budowlanej, procedowaniem pozwoleń na budowę i organizacją prac budowlanych. Z kolei Heppen odpowiadał za oprawę architektoniczną projektowanych budynków, w tym ich osnowę kompozycyjną oraz wystrój i elementy stałego wyposażenia. Nieliczne wzmianki w prasie branżowej potwierdzają jednocześnie, że przed 1914 rokiem Czerwiński, właściciel biura, wskazywany był jako jedyny autor dokumentacji budynków, na których fasadach wprowadzono tablice sygnaturowe obejmujące Heppena jako współautora⁷⁸. Stanowi to istotną przesłankę, aby uważać Heppena za współautora kamienic powstałych w zbliżonym czasie i przypisywanych dotychczas jedynie Czerwińskiemu. Wspólną działalność architektoniczno-budowlaną Czerwińskiego i Heppena przerwał wybuch pierwszej wojny światowej. Po jej zakończeniu omawiani architekci nie podjęli już współpracy. Wiązało się to przypuszczalnie ze znacznie ograniczonym w początkach istnienia odrodzonej Polski zapotrzebowaniem na prywatne inwestycje dochodowe. Jak jednak wskazują potomkowie interesujących nas twórców, rezygnacja z dalszej współpracy mogła również stanowić

and 1914, distinguishing the builder J. N. Czerwiński and the architect W. Heppen (although both were architects by profession). These plaques were most likely created on the initiative of the office owner and they confirmed that Czerwiński highly valued the talent and design skills of Heppen. The division of competences visible in these plaques suggests that Czerwiński was in charge of acquiring orders, drawing up design and construction documentation, obtaining building permits and organising construction work. Heppen, in turn, was responsible for the architectural setting of designed buildings, including their compositional framework as well as their decor and elements of fixed equipment. At the same time, few mentions in the trade press confirm that before 1914 Czerwiński, the office owner, was indicated as the only author of the documentation of buildings, on the facades of which signature plaques were placed, indicating Heppen as the co-author.⁷⁸ This is an important premiss to consider Heppen as the co-author of the tenements built around the same time and so far attributed only to Czerwiński. The joint architectural and construction activity of Czerwiński and Heppen was interrupted by the outbreak of World War I. After the war the discussed architects no longer collaborated. This situation was presumably related to the considerably reduced demand for private income investments in the early days of reborn Poland. However, as the descendants of the presented creators indicate, the resignation from further collaboration may also have been the result of a conflict arising from Heppen's lifestyle and consequent difficulties in fulfilling commissions.

As already mentioned, the architectural and construction cooperation of Józef N. Czerwiński and Wacław Heppen was associated with the construction of a considerable number of tenement houses in Warsaw between 1909 and 1914. Due to the lack of original designs, the connection of Czerwiński and Heppen with the construction of some of the buildings required in-depth research and analysis. Signature plaques with the names of the designers on facades unambiguously confirmed their authorship in the case of five tenement houses.⁷⁹ Based on their own knowledge and recollections, Jerzy Brzeziński and Irena Heppen pointed out that analogous signature plaques existed on the facades of two other

21 0 1 2 3 4 5 10 15 m

22 0 1 2 3 4 5 10 15 m

skutek konfliktu, u którego podstaw leżałby styl życia Heppena, a co za tym idzie trudności w wywiązywaniu się ze zleceń.

Jak już wspomniano, współpraca architektoniczno-budowlana Józefa N. Czerwińskiego i Wacława Heppena wiązała się z budową w Warszawie, pomiędzy 1909 a 1914 rokiem, pokaźnej liczby kamienic czynszowych. Z uwagi na brak oryginalnych projektów powiązanie Czerwińskiego i Heppena z powstaniem części obiektów wymagało pogłębionych badań i analiz. Tablice sygnaturowe z nazwiskami projektantów na fasadach jednoznacznie potwierdzały ich autorstwo w przypadku pięciu kamienic⁷⁹. Bazując na własnej wiedzy i wspomnieniach, Jerzy Brzeziński

buildings,⁸⁰ but were removed during temporary repairs in the 1960s. Mieczysław Orłowicz, the author of the 1922 guidebook for Warsaw, considered to be a valuable source of knowledge, listed three other profit houses as a joint work of Czerwiński and Heppen,⁸¹ attributing eight others exclusively to Czerwiński.⁸² If we take into account the mentioned signature plaques, it turns out that some of the tenements attributed by Orłowicz to Czerwiński alone were built with Heppen's participation. Therefore, it may be assumed that Heppen participated in the designing and construction of the other buildings mentioned here, which is indicated for example by the exceptionally careful elaboration of the compositional framework and architectural setting of the vast majority of these buildings. Years later, some of the rental houses built according to Czerwiński's and Heppen's designs became the subject of research,⁸³ restoration studies,⁸⁴ and were mentioned within a general discussion of the development of selected streets and squares.⁸⁵ These studies made it possible to extend the known creative output of the designers and include further addresses.⁸⁶ Recognition of subsequent realisations was possible on the basis of a meticulous analysis of the technical and stylistic features recurring in the work of both architects. In the tenements designed by them, there were numerous original solutions and motifs visible both in the plan layout and compositional framework of facades,

20. Szkice wystroju sztukatorskiego wewnątrz kamienic sporządzone w pracowni J.N. Czerwińskiego. Fot. ze zbiorów prywatnych

20. Sketches of stucco decorations of interiors of tenement houses made in J.N. Czerwiński's studio. Photo from a private collection

21. Kamienica przy ul. Śniadeckich 10 (Kaliksta 10 przed 1918 rokiem), rysunek elewacji z rekonstrukcją zwieńczenia. Oprac. P. Kilanowski

21. The tenement house at 10 Śniadeckich Street (10 Kaliksta Street before 1918), a drawing of the facade with reconstruction of the finial. Developed by P. Kilanowski

22. Dom dochodowy przy ul. Hożej 39, rysunek elewacji z rekonstrukcją części wystroju i próbą rekonstrukcji zwieńczenia. Oprac. P. Kilanowski

22. The profit house at 39 Hoża Street, a drawing of the facade with reconstruction of part of the decor and an attempt to reconstruct the finial. Developed by P. Kilanowski

23

oraz Irena Heppen wskazywali, że analogiczne tablice sygnaturowe istniały na fasadach dwóch kolejnych budynków⁸⁰, lecz uległy one usunięciu w trakcie prowizorycznych remontów w latach 60. XX wieku. Mieczysław Orłowicz, autor uznawanego za cenne źródło wiedzy przewodnika po Warszawie z 1922 roku, wymienił trzy inne domy dochodowe jako wspólne dzieło Czerwińskiego i Heppena⁸¹, przypisując osiem dalszych wyłącznie Czerwińskiemu⁸². Jeśli uwzględnimy wspomniane tablice sygnaturowe, okaże się, że część kamienic przypisywanych przez Orłowicza jedynie Czerwińskiemu powstała przy udziale Heppena. Można zatem domniemywać, iż Heppen uczestniczył w projektowaniu i realizacji reszty przywoływanych obiektów, na co wskazuje choćby nadzwyczaj staranne opracowanie osnowy kompozycyjnej i oprawy architektonicznej zdecydowanej większości tych budynków. Po latach niektóre domy czynszowe wzniesione według projektów Czerwińskiego i Heppena doczekały się pierwszych badań⁸³, opracowań konserwatorskich⁸⁴, a także wzmianek w ramach ogólnego omówienia zabudowy wybranych ulic i placów⁸⁵. Wspomniane opracowania pozwoliły poszerzyć znany dorobek twórczy tych projektantów o dalsze adresy⁸⁶. Rozpoznanie kolejnych realizacji możliwe było na podstawie drobiazgowej analizy cech warsztatowo-stylistycznych,

as well as in the shaping of architectural details and elements of fixed equipment.⁸⁷ The co-occurrence of the authors' "sets" of solutions and motifs provided a serious basis for expanding the number of recognised realisations to include new objects.⁸⁸ Some of the above-mentioned buildings, such as the tenement houses at 20 Chłodna Street, 17 Marszałkowska Street, 61 Mokotowska Street, 14 Waleców Street, or 8 Wilcza Street, have already been discussed in studies devoted primarily to their residents.⁸⁹ On the other hand, Czerwiński's and Heppen's realisations, which did not survive to the present day, in part or in full, are discussed in more detail within the publication devoted to the lost Warsaw tenements built between 1909 and 1914.⁹⁰ It cannot be ruled out that Czerwiński and Heppen designed and constructed other rental houses before 1914. However, the possible identification of these buildings is greatly complicated by the destruction of many parts of the city in 1939-1945, as well as by the scarcity of appropriate iconographic and source materials.

24

powtarzających się w twórczości obydwu architektów. W projektowanych przez nich kamienicach współwystępowały bowiem liczne autorskie rozwiązania oraz motywy widoczne zarówno w rozplanowaniu rzutu i osnowie kompozycyjnej fasad, jak też w kształtowaniu detalu architektonicznego i elementów stałego wyposażenia⁸⁷. Współwystępowanie autorskich „zestawów” rozwiązań i motywów stanowiło poważną podstawę do powiększenia liczby rozpoznanych realizacji o kolejne obiekty⁸⁸. Niektóre z wyżej wymienionych budynków, na przykład kamienice przy ul. Chłodnej 20, Marszałkowskiej 17, Mokotowskiej 61, Waliców 14, czy Wilczej 8, doczekały się omówienia na łamach opracowań poświęconych zasadniczo ich mieszkańcom⁸⁹. Z kolei realizacje Czerwińskiego i Heppena, które częściowo lub w całości nie przetrwały do czasów współczesnych, omówiono szerzej w ramach publikacji poświęconej utraconym kamienicom warszawskim, wzniesionym od około 1909 do 1914 roku⁹⁰. Nie można jednak wykluczyć, że Czerwiński i Heppen brali wspólnie udział w projektowaniu i budowie jeszcze innych domów czynszowych przed 1914 rokiem. Niemniej, ewentualne rozpoznanie tych obiektów komplikują w znacznym stopniu

23. Kamienica przy Al. Jerozolimskich 81 (Al. Jerozolimskich 89 przed 1918 rokiem), widok od ul. Chałubińskiego około 1965 roku. Fot. W. Krzyżanowska, ze zbiorów prywatnych

23. The tenement house at 81 Al. Jerozolimskie (89 Al. Jerozolimskie before 1918), a view from Chałubińskiego Street around 1965. Photo by W. Krzyżanowska, from a private collection

24. Dom czynszowy przy ul. Foksal 17, widok w 1946 roku. Źródło – Akta Urzędu m.st. Warszawy: korespondencja, zlecenia, protokoły, podania, pozwolenia, notatki, szkice, spisy, zestawienia, plany, projekty, sprawozdania, fotografie, Warszawa 1945-1975, zb. Archiwum Urzędu m.st. Warszawy, sygn. 6/572

24. The rental house at 17 Foksal Street, a view from 1946. Source – Records of the Warsaw City Hall: correspondence, orders, protocols, applications, permits, notes, sketches, lists, statements, plans, projects, reports, photographs, Warsaw 1945-1975. Archive of the Warsaw City Hall, ref. no. 6/572

25. Dom dochodowy przy ul. Emilii Plater 25 (Leopoldyny 25 przed 1918 rokiem), widok w 1946 roku. Źródło – Biuro Odbudowy Stolicy: zarządzenia, sprawozdania, protokoły, szkice, opinie, programy, plany, referaty, wnioski, budżet, schematy, programy, preliminarze, spisy, zestawienia, Warszawa 1945-1951, zb. APW, nr zespołu 25, sygn. 4656, s. 2

25. The profit house at 25 Emilii Plater Street (25 Leopoldyny Street before 1918), a view in 1946. Source – Capital City Reconstruction Bureau: ordinances, reports, protocols, sketches, opinions, programs, plans, papers, conclusions, budget, diagrams, programs, estimates, lists, statements, Warsaw 1945-1951, coll. APW, coll. no. 25, ref. no. 4656, p. 2.

Designs and realisations

Materials collected during the research so far indicate that between 1909 and 1914 the studio of Józef Napoleon Czerwiński, with the participation of Waclaw Heppen, was associated with the creation of at least 28 profit houses in Warsaw. These realisations have not been generally organised and discussed. The construction dates documented on the gable walls of some buildings – as at 3 Górskiego Street – indicate that designing and construction work on particular buildings took an average of 2-3 years.⁹¹ This data also confirms that the first projects in this group were started as early as 1909. Most of the construction works, however, took place between 1911 and 1912, when as many as 19 tenements were completed. A few buildings were put into use as early as 1910, while others come from the time of 1913 and 1914. The construction of at least one of these buildings was interrupted by the outbreak of World War I.⁹²

In the period under consideration, Józef Czerwiński and Waclaw Heppen constructed profit houses in the following locations: 10 Bagatela Street / reg. no. 6396 (1912) for Józef Wilder,⁹³ 20 Chłodna Street

zniszczenia wielu fragmentów miasta dokonane w latach 1939-1945, a także niedostatek odpowiednich materiałów ikonograficznych i źródłowych.

Projekty i realizacje

Materiały zebrane w ramach dotychczasowych badań wskazują, że pomiędzy 1909 a 1914 rokiem biuro Józefa Napoleona Czerwińskiego przy udziale Wacława Heppena związane było z powstaniem co najmniej 28 warszawskich domów dochodowych. Wspomniane realizacje nie doczekały się jak dotąd ogólnego uporządkowania i omówienia. Daty budowy udokumentowane na ścianach szczytowych części budynków – jak przy ul. Górskiego 3 – wskazują, że prace projektowo-budowlane przy konkretnych obiektach zajmowały przeciętnie 2-3 lata⁹¹. Te dane potwierdzają jednocześnie, iż pierwsze projekty z omawianej grupy rozpoczęto już w 1909 roku. Większość realizacji przypadła jednak na lata 1911-1912, kiedy ukończono aż 19 kamienic. Nieliczne oddano do użytku już w roku 1910, natomiast pozostałe wzniesiono w latach 1913-1914. Budowę co najmniej jednego ze wspomnianych budynków przerwał wybuch pierwszej wojny światowej⁹².

W rozważanym okresie Józef Czerwiński i Wacław Heppen stworzyli domy dochodowe w następujących lokalizacjach: ul. Bagatela 10 / hip. 6396 (1912) dla Józefa Wildera⁹³, Chłodnej 20 / hip. 770 (1912) dla Zygmunta Lewina⁹⁴, Foksal 17 / hip. 5633 (1912) dla Henryka Löwenfisa⁹⁵, Górskiego 3 (Hortensji 3 przed 1935 rokiem) / hip. 1258H (1912) dla Kazimierza Spinka⁹⁶, Hożej 39 / hip. 6410 (1911) dla Jakuba i Marka Lichtenbaum⁹⁷, Hożej 41 / hip. 6409 (1911) dla Chaima Brauna i Janiny Macierakowskiej⁹⁸, Al. Jerozolimskich 49 (Al. Jerozolimskich 57 przed 1918 rokiem) / hip. 6371 (1913) dla Józefa Dawidsohna⁹⁹, Al. Jerozolimskich 81 (Al. Jerozolimskich 89 przed 1918 roku) / hip. 1582E/X (1911) dla Chaima Messynkesa¹⁰⁰, Kredytowej 9 (Erywańskiej 9 przed 1918 rokiem) / hip. 1066/C (1914) dla Leona F. Goldstanda i Edwarda Szczęsnowicza¹⁰¹, Książęcej 6 / hip. 1752 (1913) dla Wiktora Bychowskiego¹⁰², Lwowskiej 13 (Wielkiej 13 przed 1918 rokiem) / hip. 6725 (1911) dla Stanisława Ursyn-Rusieckiego¹⁰³, Marszałkowskiej 17 / hip. 5425 (1914) dla Karela A. Pošepnego¹⁰⁴, Marszałkowskiej 25 / hip. 5099 (1911) dla

/ reg. no. 770 (1912) for Zygmunt Lewin,⁹⁴ 17 Foksal Street / reg. no. 5633 (1912) for Henryk Löwenfisz,⁹⁵ 3 Górskiego Street (3 Hortensji Street before 1935) / reg. no. 1258H (1912) for Kazimierz Spinek,⁹⁶ 39 Hoża Street / reg. no. 6410 (1911) for Jakub and Marek Lichtenbaum,⁹⁷ 41 Hoża Street / reg. no. 6409 (1911) for Chaim Braun and Janina Macierakowska,⁹⁸ 49 Al. Jerozolimskie (57 Al. Jerozolimskie before 1918) / reg.no. 6371 (1913) for Józef Dawidsohn,⁹⁹ 81 Al. Jerozolimskie (89 Al. Jerozolimskie before 1918) / reg. no. 1582E/X (1911) for Chaim Messynkes,¹⁰⁰ 9 Kredytowa Street (9 Erywańska Street before 1918) / reg. no. 1066/C (1914) for Leon F. Goldstand and Edward Szczęsnowicz,¹⁰¹ 6 Książęca Street / reg. no. 1752 (1913) for Wiktor Bychowski,¹⁰² 13 Lwowska Street (13 Wielka Street before 1918) / reg. no. 6725 (1911) for Stanisław Ursyn-Rusiecki,¹⁰³ 17 Marszałkowska Street / reg. no. 5425 (1914) for Karel A. Pošepny,¹⁰⁴ 25 Marszałkowska Street / reg. no. 5099 (1911) for Antoni Macierakowski,¹⁰⁵ 4A Miedziana Street / reg. no. 6174 (1913) for Józef

26. Budynek przy ul. Miedzianej 4A, widok około 1961 roku. Fot. W. Krzyżanowska, ze zbiorów prywatnych

26. The building at 4A Miedziana Street, a view from around 1961. Photo by W. Krzyżanowska, from a private collection

27. Kamienica przy ul. Wilczej 29A, rysunek elewacji, plan typowego piętra, przekrój podłużny. Oprac. P. Kilanowski

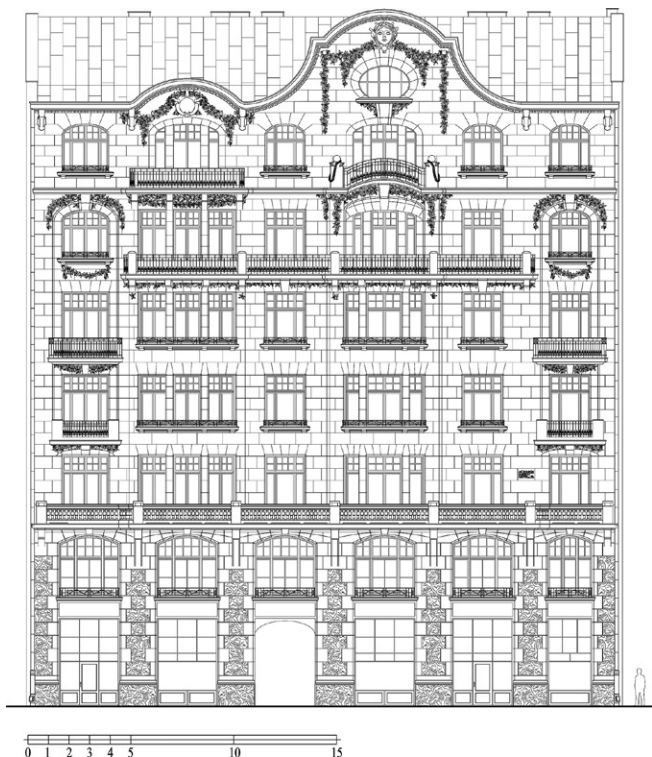
27. The tenement house at 29A Wilcza Street, a drawing of the facade, typical floor plan, longitudinal section. Developed by P. Kilanowski

27

Antoniego Macierakowskiego¹⁰⁵, Miedzianej 4A / hip. 6174 (1913) dla Józefa Skrzyпка¹⁰⁶, Mokotowskiej 41 / hip. 5365 (1911) dla Pawła Truskiera¹⁰⁷, Mokotowskiej 61 / hip. 1663 (1912) dla Borucha Szwarcsteina lub Wiktora Bychowskiego¹⁰⁸, Obożnej 11 / hip. 6760 (1911) dla Tomasza Zbąszyńskiego¹⁰⁹, Emilii Plater 25 (Leopoldyny 25 przed 1918 rokiem) / hip. 1445C/III (1912) dla Chaima Messynkesa¹¹⁰, Sienkiewicza 4 (Nowo Siennej 4 przed 1918 rokiem) / hip. 6439 (1911) dla Natana Morgensterna¹¹¹, Śniadeckich 10 (Kaliksta 10 przed 1918 rokiem) / hip. 5760 (1911) dla Adama Jaszczolta¹¹², Targowej 46 (Targowej 14 przed 1918 rokiem) / hip. 159/160 (1912) dla Natana Morgensterna¹¹³, Waliców 14 / hip. 6752 (1912) dla A. Wysockiego i J. Pękoślawnego¹¹⁴, Wilczej 8 / hip. 1687/A (1912) dla M. Fuchsa¹¹⁵, Wilczej 29A / hip. 6794 (1911) dla Jakuba Glassa¹¹⁶, Wspólnej 3 / hip. 6680 (1910) dla Józefa Kohna¹¹⁷, Wspólnej 3A / hip. 6679 (1910) dla Józefa Kohna¹¹⁸, Złotej 62 / hip. 6578 (1913) dla Abrama Pinkerta¹¹⁹ oraz Złotej 65A / hip. 6022 (1914) dla Nusyna Hajdenwurcla¹²⁰. Wśród wymienionych fundatorów odnajdziemy zarówno osoby, które wznosiły domy czynszowe jako własną długoterminową lokatę kapitału, jak również tzw.

Skrzypek,¹⁰⁶ 41 Mokotowska Street / reg. no. 5365 (1911) for Paweł Truskier,¹⁰⁷ 61 Mokotowska Street / reg. no. 1663 (1912) for Boruch Szwarcstein or Wiktor Bychowski,¹⁰⁸ 11 Obożna Street / reg. no. 6760 (1911) for Tomasz Zbąszyński,¹⁰⁹ 25 Emilii Plater Street (25 Leopoldyny Street before 1918) / reg. no. 1445C/III (1912) for Chaim Messynkes,¹¹⁰ 4 Sienkiewicza Street (4 Nowo Sienna Street before 1918) / reg. no. 6439 (1911) for Natan Morgenstern,¹¹¹ 10 Śniadeckich Street (10 Kaliksta Street before 1918) / reg. no. 5760 (1911) for Adam Jaszczolt,¹¹² 46 Targowa Street (14 Targowa Street before 1918) / reg. no. 159/160 (1912) for Natan Morgenstern,¹¹³ 14 Waliców Street / reg. no. 6752 (1912) for A. Wysocki and J. Pękoślawnego,¹¹⁴ 8 Wilcza Street / reg. no. 1687/A (1912) for M. Fuchs,¹¹⁵ 29A Wilcza Street / reg. no. 6794 (1911) for Jakub Glass,¹¹⁶ 3 Wspólna Street / reg. no. 6680 (1910) for Józef Kohn,¹¹⁷ 3A Wspólna Street / reg. no. 6679 (1910) for Józef Kohn,¹¹⁸ 62 Złota Street / reg. no. 6578 (1913) for Abram Pinkert¹¹⁹ and 65A Złota Street / reg. no. 6022 (1914) for Nusyn Hajdenwurcel.¹²⁰ Among the listed founders we will find people who built rental houses as their own long-term capital investment, as well as the so-called building

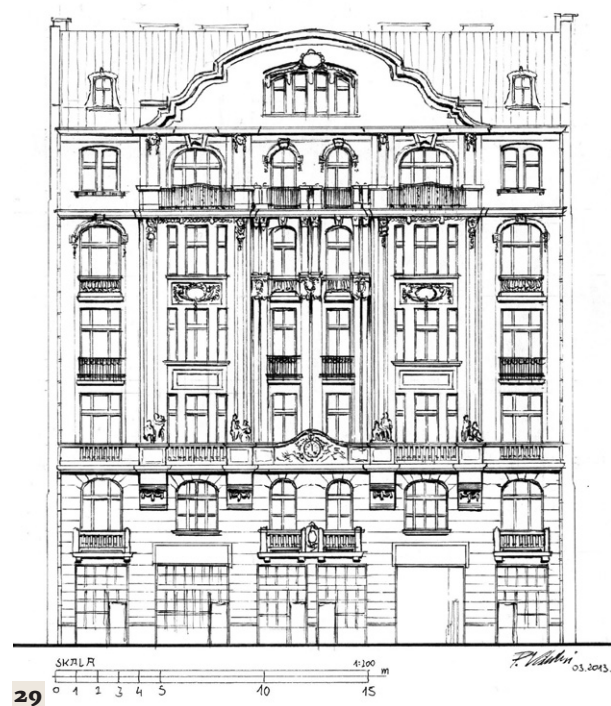

spekulantów budowlanych, nastawionych na budowę kamienic celem ich możliwie rychłej sprzedaży z zyskiem¹²¹. Do pierwszej grupy zaliczyć można Leona F. Goldstanda, Adama Jaszczółta, Natana Morgensterna czy Kazimierza Spinka, natomiast do drugiej – Chaima Brauna, Henryka Löwenfisa, braci Lichtenbaum czy Wysockiego i Pękosławskiego. Warto też wspomnieć, że niektórzy fundatorzy, na przykład Antoni Macierakowski, Abram Pinkert czy Nusyn Hajdenwurcel współtworzyli z Józefem N. Czerwińskim nieformalne spółki inwestycyjne nastawione na budowę domów dochodowych w obrębie wybranych posesji, a następnie na ich sprzedaż z zyskiem¹²².

Wymienione budynki w zdecydowanej większości wyróżniały się znaczącą wysokością, osiągając przeciętnie 5-7 pięter, co stanowiło naturalną konsekwencję zaniechania w praktyce od 1904/1905 roku egzekucji przepisów ograniczających wysokość fasad kamienic do nie większej niż szerokość ulicy, przy której miały zostać wzniesione¹²³. Wspomniane gabaryty wiązały się z koniecznością spełnienia bardziej restrykcyjnych wymagań odporności ogniowej przegród poziomych, a zatem w większości realizacji Czerwińskiego i Heppena szeroko wykorzystano stropy murowane na belkach stalowych systemu Kleina. W niektórych budynkach, jak przy ul. Sienkiewicza 4, wprowadzono także bardziej nowoczesne

speculatorów, focused on the construction of tenement houses in order to sell them as soon as possible for profit.¹²¹ The first group included Leon F. Goldstand, Adam Jaszczółt, Natan Morgenstern or Kazimierz Spinek, while the second group comprised for example Chaim Braun, Henryk Löwenfisz, the Lichtenbaum brothers or Wysocki and Pękosławski. It is also worth mentioning that some of the founders, such as Antoni Macierakowski, Abram Pinkert, and Nusyn Hajdenwurcel, co-created with Józef N. Czerwiński informal investment companies focused on building profit houses within selected estates, and then selling them at a profit.¹²²

The majority of the listed buildings were distinguished by their considerable height, reaching on average 5-7 stories, which was a natural consequence of the fact that since 1904/1905 the enforcement of regulations limiting the height of the facades of tenement houses to no more than the width of the street on which they were to be erected had been abandoned.¹²³ These dimensions were connected with the necessity of meeting the more restrictive fire resistance requirements of horizontal partitions, and therefore in most of Czerwiński's and Heppen's realisations masonry ceilings on steel beams of the Klein system were widely used. In some buildings, such as the one at 4 Sienkiewicza Street, more modern solutions in the form of reinforced concrete

rozwiązania w formie żelbetowej konstrukcji balkonów i wykuszy. Znacząca liczba pięter wiązała się ponadto z szerokim wykorzystaniem wind elektrycznych, wprowadzonych niemal we wszystkich realizacjach w obrębie głównych klatek schodowych, natomiast w niektórych budynkach również na klatkach służbowo-gospodarczych. Do standardowych

constructions of balconies and bay windows were introduced. Moreover, a significant number of floors was associated with the extensive use of electric elevators, introduced in almost all projects within the main staircases, and in some buildings also in service and utility staircases. The standard elements of technical infrastructure in the tenements designed by Czerwiński and Heppen included water supply and sewage systems, tiled stoves and cookers as well as gas lighting²⁴. In a few buildings, such as those at 49 Al. Jerozolimskie and 17 Foksal Street, more modern single-building central heating and electric lighting was introduced.

The joint projects from 1909-1914 were in the spirit of early modernism, dominant at the time in the work of Warsaw architects and builders. In comparison with tenements designed by other creators, the works of Czerwiński and Heppen definitely stood out in terms of careful compositions of facades, excellent proportions and above-average class of architectural details,²⁵ maintained above all in the simplified and strongly transformed Neo-Baroque and late Secession styles. Against this background, the works which Czerwiński and Heppen gave the asymmetrical composition of facades characteristic for their projects, stood out in particular.²⁶ This solution,

28. Dom dochodowy przy ul. Sienkiewicza 4 (Nowo Siennej 4 przed 1918 rokiem), rysunek elewacji, z próbą rekonstrukcji zwieńczenia, wystroju architektonicznego i elementów stałego wyposażenia. Oprac. P. Kilanowski

28. The profit house at 4 Sienkiewicza Street (4 Nowo Sienka Street before 1918), a drawing of the facade, with an attempt to reconstruct the finial, architectural decor and elements of the permanent furnishings. Developed by P. Kilanowski

29. Dom czynszowy przy ul. Chłodnej 20, rysunek elewacji z rekonstrukcją ostatniej kondygnacji i zwieńczenia. Oprac. P. Kilanowski

29. The rental house at 20 Chłodna Street, a drawing of the facade with reconstruction of the last storey and the finial. Developed by P. Kilanowski

30. Kamienica przy ul. Bagatela 10, fragment zwieńczenia elewacji, stan na 2014 rok. Fot. P. Kilanowski

30. The tenement house at 10 Bagatela Street, a fragment of the facade's finial, as of 2014. Photo by P. Kilanowski

31. Kamienica przy ul. Śniadeckich 10 (Kaliksta 10 przed 1918 rokiem), fragment zwieńczenia elewacji, stan na 2011 rok. Fot. P. Kilanowski

31. The tenement house at 10 Śniadeckich Street (Kaliksta 10 Street before 1918), a fragment of the facade's finial, as of 2011. Photo by P. Kilanowski

elementów infrastruktury technicznej w kamienicach projektowanych przez Czerwińskiego i Heppena należały m.in. wodociągi i kanalizacja, piece i kuchnie kaflowe, a także oświetlenie gazowe¹²⁴. W nielicznych budynkach, jak przy Al. Jerozolimskich 49 oraz Foksal 17, wprowadzono bardziej nowoczesne ogrzewanie centralne jednobudynkowe i oświetlenie elektryczne.

Wspólne realizacje z lat 1909-1914 utrzymane były w duchu wczesnego modernizmu, dominującego wówczas w dziełach warszawskich architektów i budowniczych. W porównaniu z kamienicami projektowanymi przy udziale innych twórców dzieła Czerwińskiego i Heppena zdecydowanie wyróżniały się jednak pod względem starannego opracowania kompozycji fasad, znakomitych proporcji oraz ponadprzeciętnej klasy detalu architektonicznego¹²⁵, utrzymanego przede wszystkim w stylistyce uproszczonego i silnie przetworzonego neobaroku oraz późnej secesji. Na tym tle wyróżniały się szczególnie realizacje, którym Czerwiński i Heppen nadali charakterystyczny dla swoich projektów asymetryczny układ kompozycyjny fasad¹²⁶. Wspomniane rozwiązanie, w połączeniu z wprowadzeniem urozmaiconych pod względem formy i wysokości wykuszy oraz szczytów, a także asymetrycznie rozmieszczonych balkonów, umożliwiło bowiem stworzenie fasad o silnie zindywidualizowanym i zarazem interesującym wyrazie. Ich nieprzeciętne walory architektoniczne podkreślono wprowadzeniem otworów o przestudiowanych proporcjach i wykroju, zazwyczaj wzbogaconych rozglifieniem o krzywoliniowym narysie, a także wystrojem architektonicznym o wykwinnym

combined with the introduction of bay windows and gables diversified in their form and height, as well as asymmetrically placed balconies, made it possible to create facades with a strongly individual and interesting expression. Their outstanding architectural qualities were emphasised by the introduction of openings with studied proportions and carvings, usually enriched by embrasures with curvilinear outlines, as well as architectural decorations of exquisite modelling. Other tenements of Czerwiński and Heppen, whose symmetrically composed facades had, however, a noticeably more subdued architectural expression, were also distinguished by their excellent proportions and refined architectural design. A common feature of most of the buildings from the latter group was a consistent use of a pair of bay windows, identical in form and height, in the second and penultimate compositional axes of facades and connected with them, by vertical divisions, single large gables at the level of the finial.¹²⁷ Two symmetrical, axially located bay windows were also the basis of the compositional layout of facades of several other Czerwiński's and Heppen's tenements, whose finials were developed in the form of two smaller gables¹²⁸ or with their complete omission.¹²⁹ These gables were mostly characterised by exquisite designing using curvilinear shapes inspired by Baroque architecture. Furthermore, the architectural values of Czerwiński's and Heppen's realisations were clearly enhanced by the excellent quality of architectural details, especially motifs recurring on elevations and in gate passages, transformed in the spirit of early modernism, such as columns,¹³⁰ vine leaves,¹³¹ cartouches,¹³² campanulas,¹³³ or laurel wreaths.¹³⁴ The permanent furnishings of tenement

32. Dom czynszowy przy ul. Hożej 41, widok w 1945 roku. Źródło – Akta Urzędu m.st. Warszawy: korespondencja, zlecenia, protokoły, podania, pozwolenia, notatki, szkice, spisy, zestawienia, plany, projekty, sprawozdania, fotografie, Warszawa 1945-1975, zb. Archiwum Urzędu m.st. Warszawy, sygn. 40/551

32. The rental house at 41 Hoża Street, a view from 1945. Source – Records of the Warsaw City Hall: correspondence, orders, protocols, applications, permits, notes, sketches, lists, statements, plans, projects, reports, photographs, Warsaw 1945-1975. Archive of the Warsaw City Hall, ref. no. 40/551

33. Dom dochodowy przy ul. Lwowskiej 13 (Wielkiej 13 przed 1918 rokiem), stan na 2013 rok. Fot. P. Kilanowski

33. The profit house at 13 Lwowska Street (13 Wielka Street before 1918), as of 2013. Photo by P. Kilanowski

modelunku. Znakomitymi proporcjami, jak również wysublimowanym wystrojem architektonicznym, odznaczały się oczywiście także pozostałe kamienice Czerwińskiego i Heppena, których symetrycznie komponowane fasady miały jednak zauważalnie bardziej stonowany wyraz architektoniczny. Cechą wspólną większości budynków z drugiej wzmiankowanej grupy było konsekwentne wykorzystanie pary identycznych pod względem formy i wysokości wykuszy w drugiej i przedostatniej osi kompozycyjnej fasady oraz powiązanych z nimi za pomocą podziałów pionowych, pojedynczych rozległych szczytów w poziomie zwieńczenia¹²⁷. Dwa symetryczne, osiowo rozmieszczone wykusze stanowiły również podstawę układu kompozycyjnego fasad kilku dalszych kamienic Czerwińskiego i Heppena, których zwieńczenie opracowano jednakże w formie dwóch mniejszych szczytów¹²⁸ lub przy całkowitym ich pominięciu¹²⁹. Wspomniane szczyty odznaczały się w większości paradnym opracowaniem z wykorzystaniem krzywoliniowych kształtów inspirowanych architekturą baroku. Wałory architektoniczne realizacji Czerwińskiego i Heppena wyraźnie podnosił również znakomitej jakości detal architektoniczny, w szczególności zaś motywy powtarzające się na elewacjach i w przejazdach bramnych przetworzone w duchu wczesnomodernistycznym, m.in. kolumny¹³⁰, liście winorośli¹³¹, kartusze¹³², kampanule¹³³ czy wieńce laurowe¹³⁴. Autorskim opracowaniem i wysokim poziomem rzemiosła artystycznego odznaczało się również stałe wyposażenie kamienic, zwłaszcza balustrady schodów i balkonów oraz stolarka drzwiowa, występujące w obrębie omawianych obiektów w kilkunastu powtarzających się wzorach¹³⁵.

Z ubolewaniem należy stwierdzić, że nie wszystkie realizacje Czerwińskiego przy udziale Heppena przetrwały do czasów współczesnych. Niektóre, jak kamienice przy ul. Marszałkowskiej 25, Wspólnej 3 i Wspólnej 3A, uległy zniszczeniu w wyniku działań wojennych w latach 1939-1945. Z kolei domy dochodowe przy ul. Chłodnej 20, Górskiego 3, Emilii Plater 25, Sienkiewicza 4, Waliców 14, Złotej 62 czy Złotej 65A zostały w tym okresie częściowo zburzone lub znacząco okaleczone. Niektóre budynki, m.in. te przy ul. Hożej 39, Hożej 41, Kredytowej 9, Mokotowskiej 41, Mokotowskiej 61, Oboźnej 11, Targowej 46 i Śniadeckich 10, utraciły w czasie działań wojennych zwieńczenie. W kolejnych dekadach, z powodu

houses, especially the balustrades of stairs and balconies as well as door carpentry, appearing in several repetitive patterns in the discussed buildings, were also characterised by the original design and high level of artistic craftsmanship.¹³⁵

It is regrettable that not all of Czerwiński's works with Heppen's participation have survived to the present day. Some buildings, such as the tenement houses at 25 Marszałkowska Street, 3 Wspólna Street and 3A Wspólna Street, were destroyed as a result of military operations in 1939-1945. Profit houses at 20 Chłodna Street, 3 Górskiego Street, 25 Emilii Plater Street, 4 Sienkiewicza Street, 14 Waliców Street, 62 Złota Street or 65A Złota Street were partially demolished or significantly damaged during this period. Some buildings, such as those at 39 Hoża Street, 41 Hoża Street, 9 Kredytowa Street, 41 Mokotowska Street, 61 Mokotowska Street, 11 Oboźna Street, 46 Targowa Street and 10 Śniadeckich Street, lost their finials during the war. In the following decades,

przebudowy układu komunikacyjnego w obrębie powstającego Dworca Centralnego, wyburzono kamienicę przy Al. Jerozolimskich 81 (1973)¹³⁶. Po 1945 roku częściowo rozebrano, a następnie przebudowano kamienice przy ul. Foksal 17 i Kredytowej 9, dążąc do wyrównania ich gabarytu z sąsiadującą zabudową. Inne budynki, m.in. te przy ul. Bagatela 10, Foksal 17, Hożej 39, Książęcej 6, Miedzianej 4A, Sienkiewicza 4, Targowej 46 i Złotej 65A, podczas prowizorycznych remontów na przełomie lat 50. i 60. XX wieku w całości lub częściowo utraciły wystrój architektoniczny elewacji. Po latach część z wciąż istniejących realizacji Józefa N. Czerwińskiego i Wacława Heppena objęta została ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków¹³⁷. Warto także wspomnieć, że po 1990 roku w kamienicy przy ul. Emilii Plater 25 podjęto rekonstrukcję utraconych pięter wraz z wystrojem i wyposażeniem elewacji¹³⁸, natomiast w budynkach przy ul. Chłodnej 20, Mokotowskiej 41 i Śniadeckich 10 wykonano remonty konserwatorskie fasad z odtworzeniem części zniszczonych wcześniej elementów ich wystroju i wyposażenia.

Podsumowanie

Zarówno Józef N. Czerwiński, jak i Wacław Heppen udzielali się twórczo już od końca XIX wieku. Działalność zawodową kontynuowali również po roku 1918, kiedy pierwszy z nich prowadził prężne biuro architektoniczno-budowlane związane z szeregiem znaczących realizacji, takich jak fabryka „E. Wedel” czy spółdzielcze domy mieszkalne, podczas gdy drugi pracował w urzędach i w mniejszym stopniu jako projektant. Szczególne znaczenie miał jednak okres ich wspólnej działalności architektoniczno-budowlanej w latach 1909-1914, związany z realizacją co najmniej 28 domów dochodowych, w większości wyróżniających się na tle szeroko rozumianego pejzażu architektonicznego miasta. Obiekty te wyróżniały się atrakcyjną osnową kompozycyjną i przestudiowanymi proporcjami fasad, a także wysokiej klasy wystrojem architektonicznym i wyposażeniem stałym. Jednocześnie Czerwiński z Heppenem posługiwali się szeregiem autorskich rozwiązań i charakterystycznych motywów, których współwystępowanie zaobserwować można było niemal wyłącznie w ich projektach. Uwagę zwraca zarazem nadzwyczajna

the tenement house at 81 Al. Jerozolimskie (1973) was demolished due to the reconstruction of the transport system within the emerging Central Railway Station.¹³⁶ After 1945, the tenement houses at 17 Foksal Street and 9 Kredytowa Street were partly demolished and rebuilt in order to equalise their size with the neighbouring objects. Other buildings, including those at 10 Bagatela Street, 17 Foksal Street, 39 Hoża Street, 6 Książęca Street, 4A Miedziana Street, 4 Sienkiewicza Street, 46 Targowa Street and 65A Złota Street, lost their architectural decor of elevations, completely or partially, during temporary renovations in the late 1950s and early 1960s. Years later, some of the still existing realisations by Józef N. Czerwiński and Wacław Heppen were placed under the conservator's protection by being entered in the register of historical monuments¹³⁷. It is also worth mentioning that after 1990 the tenement house at 25 Emilii Plater Street underwent reconstruction of the lost floors along with decoration and furnishing of the facade¹³⁸, while in the buildings at 20 Chłodna Street, 41 Mokotowska Street and 10 Śniadeckich Street the conservatorial renovations of the facades was carried out along with the reconstruction of some of the previously destroyed elements of their decor and furnishing.

Conclusion

Both Józef N. Czerwiński and Wacław Heppen had been creatively active since the end of the 19th century. They continued their professional activity after 1918, when the former ran a thriving architectural and construction office associated with a number of significant projects, such as the “E. Wedel” factory or cooperative housing, while the latter worked in offices and to a lesser extent as a designer. The period of their joint architectural and construction activity between 1909 and 1914 was of particular importance, connected with the construction of at least 28 profit houses, most of which stood out from the broad architectural landscape of the city. These buildings were distinguished by an attractive compositional framework and studied facade proportions, as well as high-class architectural designing and permanent furnishings. At the same time, Czerwiński and Heppen used a number of original solutions and

sprawność realizacji wspomnianych inwestycji, przeprowadzonych w ciągu zaledwie około pięciu lat. Wskazuje to na znakomity poziom organizacji biura Czerwińskiego i jego struktur obejmujących zarówno kwestie pozyskiwania klientów, jak również prace projektowe, budowlane i wykończeniowe – w tym dobór wysokiej klasy rzemieślników. Domyślać się można, że sprawność realizacji odzwierciedlała też skutek połączenia indywidualnych talentów, umiejętności zawodowych i cech charakteru Czerwińskiego oraz Heppena w okresie wspólnej działalności architektoniczno-budowlanej. Pozwala to z kolei doceniać ich nie tylko jako czołowych twórców kamienic czynszowych, lecz także architektów znacząco zasłużonych dla szeroko rozumianej architektury wczesnego modernizmu w Warszawie przed 1914 rokiem.

Pomimo niewątpliwych walorów architektonicznych żadna z kamienic wzniesionych według projektu Józefa N. Czerwińskiego i W. Heppena nie doczekała się szerszego omówienia czy chociażby wzmianki na łamach ówczesnej prasy branżowej. Z współczesnej perspektywy fakt ten może wzbudzać zdziwienie, biorąc zwłaszcza pod uwagę imponujący dorobek twórczy omawianych postaci w porównaniu z innymi czynnymi wówczas architektami warszawskimi. Pamiętać jednak należy, że kamienice czynszowe uchodziły przed 1914 rokiem za stosunkowo niewyszukany i poniekąd mało prominentny rodzaj zleceń projektowych, szczególnie w porównaniu z takimi budynkami, jak szkoły, szpitale, teatry, kościoły czy obiekty handlowe lub bankowe. Jednocześnie w środowisku architektów i budowniczych zaobserwować można było w owym czasie coraz silniejszą tendencję do formalnego upraszczania form i detali, a także narastającą krytykę wobec bogatszych wzorów, m.in. neobarokowych, których stosowanie w projektach postrzegano jako postawę mało ambitną. Paradoksalnie jednak nurt neobarokowy wczesnego modernizmu należał do zdecydowanie preferowanych w kręgu warszawskich elit inwestycyjnych przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Nie dziwi zatem fakt, że wspomniana stylistyka znalazła szerokie zastosowanie w realizacjach Czerwińskiego i Heppena, co najprawdopodobniej nie wzbudzało entuzjazmu w środowisku branżowym. Podkreślić również należy, że interesujący nas architekci po 1909 roku skupieni byli na projektowaniu i budowie kamienic, nie poświęcając zasadniczo

characteristic motifs, the coexistence of which could be observed almost exclusively in their projects. The remarkable efficiency of these investments, carried out for only about five years, is also worth noting. This fact indicates the excellent level of organisation of Czerwiński's office and its structures, covering both the acquisition of clients as well as the designing, construction and finishing works – including the selection of high-class craftsmen. One can speculate that the efficiency of realisations reflected here the combination of individual talents, professional skills and personal traits of Czerwiński and Heppen during their joint architectural and construction activity. This blend, in turn, allows to appreciate them not only as leading creators of tenement houses but also as architects significantly contributing to the broadly understood architecture of early modernism in Warsaw before 1914.

Despite their unquestionable architectural values, none of the tenements erected according to Józef N. Czerwiński's and W. Heppen's designs were discussed extensively or even mentioned in the trade press of their time. From the contemporary perspective, this fact may be surprising, especially considering the impressive creative output of the presented persons in comparison with other Warsaw architects active at that time. It should be remembered, however, that before 1914 tenement houses were treated as a relatively unsophisticated and somewhat less prominent type of commissions, especially when compared to buildings such as schools, hospitals, theatres, churches, and commercial or banking facilities. On the other hand, in the community of architects and builders at the time there was a growing tendency for formal simplification of forms and details, as well as growing criticism of richer designs, including Neo-Baroque ones, the use of which in projects was perceived as unambitious. Paradoxically, however, the Neo-Baroque trend of early modernism was one of the most favoured among the Warsaw investment elites before the outbreak of World War I. In this context, it comes as no surprise that the aforementioned style was widely used in Czerwiński's and Heppen's realisations, which most likely did not arouse enthusiasm in the industry circles. It should also be emphasised that after 1909 the discussed architects were focused on the designing and construction of tenement houses,

czasu na inne formy aktywności zawodowej, takie jak artykuły, konkursy czy dyskusje w ramach Koła Architektów. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, iż wspólna działalność architektoniczno-budowlana Józefa N. Czerwińskiego i Wacława Heppena w większym stopniu odzwierciedlała rzeczywiste aspiracje estetyczne ówczesnych elit inwestycyjnych niż najnowsze trendy i kierunki w architekturze. ■

without devoting much time to other forms of the professional activity, such as articles, competitions, or discussions within the Circle of Architects. Therefore, one may risk a statement that the joint architectural and construction activity of Józef N. Czerwiński and Wacław Heppen reflected the actual aesthetic aspirations of the investment elites of the time more than the latest trends and directions in architecture. ■

Piotr Jakub Kilanowski, architekt, absolwent (2010) i doktor (2018) Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Od 2010 roku współpracownik w Pracowni Architektoniczno-Konserwatorskiej „Proart” Anny Rostkowskiej. Zdobywca III nagrody za projekt architektoniczny w konkursie „Współczesna Kamienica Łódzka – edycja druga” (2017), wyróżnienia w konkursach na projekt budynku u zbiegu ul. Żąbkowskiej i Targowej w Warszawie (2006), projekt schematu malowania lokomotyw elektrycznych typu P160DC dla Kolei Mazowieckich (2010) i na szkice architektoniczne starej Pragi (2005). Autor projektu polichromii ścian szczytowych kamienic przy ul. Smolnej 32-38 na zlecenie i z realizacją Good Looking Studio dla Ghelamco Poland (2018). Asystent (2017-2019), następnie adiunkt (od 2019) w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Autor artykułów m.in. w czasopiśmie „Ochrona Zabytków”, „Spotkania z Zabytkami”, „Świat Kolei” i „Zawód: Architekt”. Nr ORCID: 0000-0003-2304-931

Piotr Jakub Kilanowski, architect, graduate (2010) and PhD (2018) of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology. From 2010, an associate in Anna Rostkowska's Architectural and Conservation Studio "Proart". Winner of the third prize for an architectural design in the competition "Contemporary Tenement House in Łódź – second edition" (2017), honourable mentions in competitions for the design of a building at the intersection of Żąbkowska and Targowa Streets in Warsaw (2006), the design of a painting scheme for electric locomotives type P160DC for Koleje Mazowieckie (2010) and the project of architectural sketches of the old Praga district (2005). Author of the project of the gable walls polychromy of the tenements at 32-38 Smolna Street, commissioned and realised by Good Looking Studio for Ghelamco Poland (2018). Assistant (2017-2019), assistant professor (from 2019) in the Division of Polish Architecture at the Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology. Author of articles in the magazines: "Ochrona Zabytków", "Spotkania z Zabytkami", "Świat Kolei" and "Zawód: Architekt". ORCID ID: 0000-0003-2304-931

Przypisy

- 1 J. Roguska, *Środowisko Architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX w. (1890-1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1974, t. 19, s. 224-225.
- 2 Por. J. Roguska, *Karol Jankowski, architekt warszawski początku XX w., życie i twórczość*, Warszawa 1978; G. Jonkajtys-Luba, *Czesław Przybylski*, Warszawa 1996; M. Brykowska, *Katalog projektów i dzieł Oskara Sosnowskiego*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2004, s. 79-170; M. Rozbicka, *Oskar Sosnowski – naukowiec architekt*, [w:] *Architekt Oskar Sosnowski (1880-1939), profesor Politechniki Warszawskiej. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2000, s. 65-70; H. Faryna-Paszkiwicz, *Edward Zachariasz Eber*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2011, z. 1 (237), s. 37-64; M. Rozbicka, *Józef Handzelewicz (1880-1963): architekt, inżynier-ceramik i przemysłowiec*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2011, nr 1, s. 102-128; A. Lis, *Feliks Michalski (1879-1946). Meandry Mazowieckiej Architektury*, Warszawa 2012; A. Szmítowska, *Architekt Zdzisław Mączyński 1878-1961*, Białystok 2014; M. Tomiczek, *Juliusz Nagórski 1887-1944, monografia architekta*, Warszawa 2015; P. Kilanowski, *Arthur E. Gurney – brytyjski architekt czynny w Warszawie i na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej od 1899 do 1915 roku*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2, s. 147-188.
- 3 S. Łoza, *Szkice Warszawskie*, Warszawa 1958, s. 213-214.
- 4 Ibidem, s. 209-210.

Endnotes

- 1 J. Roguska, *Środowisko Architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX w. (1890-1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1974, vol. 19, pp. 224-225.
- 2 Cf. J. Roguska, *Karol Jankowski, architekt warszawski początku XX w., życie i twórczość*, Warszawa 1978; G. Jonkajtys-Luba, *Czesław Przybylski*, Warszawa 1996; M. Brykowska, *Katalog projektów i dzieł Oskara Sosnowskiego*, [in:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, ed. M. Brykowska, Warszawa 2004, pp. 79-170; M. Rozbicka, *Oskar Sosnowski – naukowiec architekt*, [in:] *Architekt Oskar Sosnowski (1880-1939), profesor Politechniki Warszawskiej. Twórczość i dzieła*, ed. M. Brykowska, Warszawa 2000, pp. 65-70; H. Faryna-Paszkiwicz, *Edward Zachariasz Eber*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2011, issue 1 (237), pp. 37-64; M. Rozbicka, *Józef Handzelewicz (1880-1963): architekt, inżynier-ceramik i przemysłowiec*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2011, no. 1, pp. 102-128; A. Lis, *Feliks Michalski (1879-1946). Meandry Mazowieckiej Architektury*, Warszawa 2012; A. Szmítowska, *Architekt Zdzisław Mączyński 1878-1961*, Białystok 2014; M. Tomiczek, *Juliusz Nagórski 1887-1944, monografia architekta*, Warszawa 2015; P. Kilanowski, *Arthur E. Gurney – brytyjski architekt czynny w Warszawie i na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej od 1899 do 1915 roku*, „Ochrona Zabytków” 2019, no. 2, pp. 147-188.
- 3 S. Łoza, *Szkice Warszawskie*, Warszawa 1958, pp. 213-214.

- 5 Ibidem, s. 222-223.
- 6 Por. P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia niezachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stifelmiana i Stanisława Weissa oraz Wacława Heppena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 1, s. 199.
- 7 *Archiwum rodzinne Ireny Czerwińskiej-Chmielewskiej (1909-2009)*, zgromadzone, uporządkowane i udostępnione przez Barbarę Chmielewską w sierpniu 2018 roku.
- 8 *Wspomnienia Barbary Chmielewskiej, Ewy Słowińskiej i Aleksandra Słowińskiego*, spisane w sierpniu 2018 roku; *Wspomnienia Marka Czerwińskiego*, spisane we wrześniu 2018 roku.
- 9 P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy w architekturze kamienic warszawskich od około 1900 do 1914 r. na przykładzie twórczości Ludwika Panczakiewicza oraz spółek autorskich Wacław Heppen – Józef N. Czerwiński i Henryk Stifelman – Stanisław Weiss*, dysertacja doktorska opracowana pod opieką naukową prof. nzw. dr hab. inż. arch. Małgorzaty Rozbickiej w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, mps, Warszawa 2018, t. 1, s. 171-175.
- 10 Napoleon Czerwiński był z kolei synem Józefa Napoleona Czerwińskiego (zm. 1872) oraz Anny z domu Melay (zm. 1872). Oprócz Józefa Napoleona młodszego Napoleon i Waleria Czerwińscy doczekali się także córki Eugenii (ur. 1872).
- 11 Ślub kościelny Maria i Józef Napoleon zawarli jednak dopiero w 1903 roku w warszawskim kościele pw. Św. Aleksandra, na podstawie aktu nr 271.
- 12 Edward (1892-1966), Maria (1894-1970), Józefa (1896-1980), Wanda (1898-1985), Kazimierz (1901-1968), Magdalena (1902-1974), Bogusław (1905-1974), Michalina (1907-1963), Irena (1909-2009), Napoleon Eugeniusz (1911-1940).
- 13 J. Roguska, *Środowisko Architektoniczne...*, op. cit., s. 225.
- 14 *Architekci i biura architektoniczne i budowlane w Warszawie*, [w:] *Księga Adresowa Królestwa Polskiego na rok 1904*, Warszawa 1904, s. 274.
- 15 M. Orłowicz, *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy*, Warszawa 1922, s. 201.
- 16 P. Kilanowski, *Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81 w Warszawie*, „Ochrona Zabytków” 2017, nr 1, s. 53-54.
- 17 Ibidem, s. 54.
- 18 Por. S. Łoza, *Architekci i Budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 7.
- 19 Por. S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, wyd. III, poszerzone, Warszawa 1998, s. 92.
- 20 *Architekci i Budowniczowie*, [w:] *Adresy Warszawy 1908*, Kraków-Warszawa 1908, s. 103.
- 21 *Projekty konkursowe powiększenia gmachu Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy*, „Przegląd Techniczny” 1909, nr 9, s. 114, tabl. XXII; nr 10, s. 126; nr 11, s. 138.
- 22 Budynek ten powstał około 1905-1907 roku na posesji należącej do budowniczego Józefa Kohna, powiązanego z późniejszymi realizacjami J. N. Czerwińskiego przy ul. Wspólnej 3 i 3A. Według wspomnień Ireny Czerwińskiej Józef Napoleon mógł być wcześniej związany także z projektem i budową kamienicy przy Wspólnej 5, której architektura pozostaje niestety w większości nieznaną z uwagi na zniszczenie oraz niedostatek ikonografii. Bliżej rozpoznany pozostaje jedynie fragment parteru, udokumentowany latem 1939 roku. Por. *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji*
- 4 Ibidem, pp. 209-210.
- 5 Ibidem, pp. 222-223.
- 6 Cf. P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia niezachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stifelmiana i Stanisława Weissa oraz Wacława Heppena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków” 2015, no. 1, p. 199.
- 7 *Family Archive of Irena Czerwińska-Chmielewska (1909-2009)*, collected, organised and made available by Barbara Chmielewska in August 2018.
- 8 *Memoirs of Barbara Chmielewska, Ewa Słowińska and Aleksander Słowiński*, written in August 2018; *Memoirs of Marek Czerwiński*, written in September 2018.
- 9 P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy w architekturze kamienic warszawskich od około 1900 do 1914 r. na przykładzie twórczości Ludwika Panczakiewicza oraz spółek autorskich Wacław Heppen – Józef N. Czerwiński i Henryk Stifelman – Stanisław Weiss*, doctoral dissertation prepared under the scientific supervision of Assoc. Prof. Hab. Doc. Eng. Arch. Małgorzata Rozbicka in the Department of Polish Architecture at the Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology, typescript, Warsaw 2018, vol. 1, pp. 171-175.
- 10 Napoleon Czerwiński was in turn the son of Józef Napoleon Czerwiński (d. 1872) and Anna, née Melay (d. 1872). Apart from Józef Napoleon the younger, Napoleon and Waleria Czerwiński also had a daughter, Eugenia (b. 1872).
- 11 However, Maria and Józef Napoleon entered into a church wedding only in 1903 – in the Church of St Alexander in Warsaw, on the basis of Act No. 271.
- 12 Edward (1892-1966), Maria (1894-1970), Józefa (1896-1980), Wanda (1898-1985), Kazimierz (1901-1968), Magdalena (1902-1974), Bogusław (1905-1974), Michalina (1907-1963), Irena (1909-2009), Napoleon Eugeniusz (1911-1940).
- 13 J. Roguska, *Środowisko Architektoniczne...*, op. cit., p. 225.
- 14 *Architekci i biura architektoniczne i budowlane w Warszawie*, [in:] *Księga Adresowa Królestwa Polskiego na rok 1904*, Warszawa 1904, p. 274.
- 15 M. Orłowicz, *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy*, Warszawa 1922, p. 201.
- 16 P. Kilanowski, *Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81 w Warszawie*, „Ochrona Zabytków” 2017, no. 1, pp. 53-54.
- 17 Ibidem, p. 54.
- 18 Cf. S. Łoza, *Architekci i Budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, p. 7.
- 19 Cf. S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, edition III, extended, Warszawa 1998, p. 92.
- 20 *Architekci i Budowniczowie*, [in:] *Adresy Warszawy 1908*, Kraków-Warszawa 1908, p. 103.
- 21 *Projekty konkursowe powiększenia gmachu Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy*, „Przegląd Techniczny” 1909, no. 9, p. 114, tabl. XXII; no. 10, p. 126; no. 11, p. 138.
- 22 This building was constructed around 1905-1907 on the property belonging to the builder Józef Kohn, who was associated with the later constructions of J. N. Czerwiński at 3 and 3A Wspólna Street. According to the recollections of Irena Czerwińska, Józef Napoleon may also have been involved in the design and construction of the tenement house at 5 Wspólna Street, the architectural design of which unfortunately remains mostly unknown due to the destruction and scarcity of iconography. Only a fragment of the ground floor, documented in the summer of 1939, remains

- (1910-1939), zb. Narodowego Archiwum Cyfrowego, nr zespołu 1, sygn. 1-G-5877.
- 23 Por. M. Rozbicka, *Józef Handzelewicz...*, op. cit., s. 108-110.
- 24 Por. P.T., *Dom No. 3 przy ul. Nowosiennej w Warszawie*, „Przełąd Techniczny” 1913, nr 44, s. 582.
- 25 Por. S. Łoza, *Architekci i Budowniczowie...*, op. cit., s. 56.
- 26 A. Zborski, T. Markiewicz, *Między Bagatelą a Zgodą...*, Warszawa 2010.
- 27 Na łamach autorskiej monografii poświęconej architektowi Juliuszowi Nagórskiemu Marek Tomiczek wskazał dom przy ul. Mokotowskiej 61 jako potwierdzone dzieło J. N. Czerwińskiego i W. Heppena. W ramach późniejszej korespondencji autor wspomnianego opracowania dodał, że swoją wiedzę oparł na reklamie firmy „J. N. Czerwiński”, zamieszczonej w 1929 roku na łamach publikacji *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929*, Warszawa 1929. Warto podkreślić, iż architektura wzmiankowanej kamienicy charakteryzowała się szeregiem cech warsztatowo-stylistycznych typowych dla projektów Czerwińskiego i Heppena przed 1914 rokiem, lecz posiadała także motywy zdecydowanie niespotykane w ich pozostałych realizacjach. Utrudnia to z kolei jednoznaczne wykluczenie twórczego udziału innych architektów, w tym być może wspomnianego już Mariana Kontkiewicza. Por. M. Tomiczek, op. cit., s. 156.
- 28 Por. P. Kilanowski, *Willa Józefa Napoleona i Marii Czerwińskich w Chylicach pod Warszawą*, „Spotkania z Zabytkami” 2020, nr 9-10, s. 54-57.
- 29 *Nadzwyczajne Ogólne Zebranie w dniu 31 lipca r.b.*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, nr 31, tabl. I-II.
- 30 W. Pela, *Inwentaryzacja architektoniczna zabytkowych kamienic oraz fotografia dokumentalna z lat 1906-1943 jako źródła odbudowy Starego i Nowego Miasta w Warszawie*, „Almanach Muzealny” 2003, nr 4, s. 134-135.
- 31 M. Tomiczek, op. cit., s. 350.
- 32 *I Zjazd Architektów Polskich w Warszawie 1919 r.: sprawozdanie Komitetu organizacyjnego*, Warszawa 1919, s. 32-35.
- 33 Por. *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929*, Warszawa 1929.
- 34 Współcześnie budynek znajduje się pod adresem ul. Czerwonego Krzyża 6. Por. J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana. Lata dwudzieste*, Warszawa 2004, s. 185-191; M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, t. 2, Warszawa 2011, s. 59-61.
- 35 Por. P. Kilanowski, *Utracone kamienice warszawskie doby wczesnego modernizmu (1909-1914)*, Warszawa 2021, s. 29-30.
- 36 Mowa m.in. o budowie fabryki i domu mieszkalnego dla firmy „J. Franaszek” przy ul. Wolskiej 41, odbudowie młyna parowego K. Michlera przy ul. Wolskiej 40, budowie walcowni dla Tow. „Kabel” przy ul. Kaczej 9, budowie fabryki dla zakładów „Polus” przy ul. Lubelskiej, budowie gmachu stacji połączeń P.A.S.T. przy ul. Pięknej 19, a także budowie kamienicy przy ul. Świętokrzyskiej 25, Matejki 3 oraz Polnej 74 (współczesny adres Noakowskiego 20). Por. *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929*, Warszawa 1929.
- 37 *Projekt na budowę budynku murowanego 2-u piętrowego na nieruchomości należącej do Seminarium Nauczycielskiego w „Marjówce”, projektował budowniczy Józef Napoleon Czerwiński, 1927-1928*, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, Warszawa 1918-1939, zb. Archiwum Akt Nowych, nr zespołu 9, sygn. 5/5/I 2972.
- 38 Budowa domu mieszkalnego dla W.P. Langiewicza przy ul. Przyokopowej 22; budowa oficyny mieszkalnej dla zakładów „Solway” przy ul. Bema 91; przebudowa pałacyku, budowa more closely identified. Cf. *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji (1910-1939)*, collections of the National Digital Archives, coll. no. 1, ref. no. 1-G-5877.
- 23 Cf. M. Rozbicka, *Józef Handzelewicz...*, op. cit., pp. 108-110.
- 24 Cf. P.T., *Dom No. 3 przy ul. Nowosiennej w Warszawie*, „Przełąd Techniczny” 1913, no. 44, p. 582.
- 25 Cf. S. Łoza, *Architekci i Budowniczowie...*, op. cit., p. 56.
- 26 A. Zborski, T. Markiewicz, *Między Bagatelą a Zgodą...*, Warszawa 2010.
- 27 In the monograph devoted to the architect Juliusz Nagórski, Marek Tomiczek pointed to the house at 61 Mokotowska Street as the confirmed work of J. N. Czerwiński and W. Heppen. In later correspondence, the author of the above-mentioned study added that he based his knowledge on an advertisement of the company “J. N. Czerwiński”, placed in 1929 in the publication *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929* [The Building Industry of Reborn Poland 1919-1929], Warsaw 1929. It is worth noting that the architecture of the building in question was characterised by a number of technical and stylistic features typical for Czerwiński and Heppen’s designs before 1914, but it also included motifs which certainly did not appear in other projects of these architects. This fact in turn makes it difficult to unequivocally exclude the creative participation of other architects, including perhaps the already mentioned Marian Kontkiewicz. Cf. M. Tomiczek, op. cit., p. 156.
- 28 Cf. P. Kilanowski, *Willa Józefa Napoleona i Marii Czerwińskich w Chylicach pod Warszawą*, „Spotkania z Zabytkami” 2020, no. 9-10, pp. 54-57.
- 29 *Nadzwyczajne Ogólne Zebranie w dniu 31 lipca r.b.*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, no. 31, tabl. I-II.
- 30 W. Pela, *Inwentaryzacja architektoniczna zabytkowych kamienic oraz fotografia dokumentalna z lat 1906-1943 jako źródła odbudowy Starego i Nowego Miasta w Warszawie*, „Almanach Muzealny” 2003, no. 4, pp. 134-135.
- 31 M. Tomiczek, op. cit., p. 350.
- 32 *I Zjazd Architektów Polskich w Warszawie 1919 r.: sprawozdanie Komitetu organizacyjnego*, Warszawa 1919, pp. 32-35.
- 33 Cf. *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929*, Warszawa 1929.
- 34 Today the building is located at the address 6 Czerwonego Krzyża Street. Cf. J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana. Lata dwudzieste*, Warszawa 2004, pp. 185-191; M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, vol. 2, Warszawa 2011, pp. 59-61.
- 35 Cf. P. Kilanowski, *Utracone kamienice warszawskie doby wczesnego modernizmu (1909-1914)*, Warszawa 2021, pp. 29-30.
- 36 These works include the construction of a factory and residential house for the company “J. Franaszek” at 41 Wolska Street, the reconstruction of K. Michler’s steam mill at 40 Wolska Street, the construction of a rolling mill for the “Kabel” company at 9 Kacza Street, the construction of a factory for the “Polus” plant at Lubelska Street, the construction of the building of the P.A.S.T. connection station at 19 Piękna Street, as well as the construction of tenement houses at 25 Świętokrzyska Street, 3 Matejki Street and 74 Polna Street (contemporary address 20 Noakowskiego Street). Cf. *Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej 1919-1929*, Warszawa 1929.
- 37 *Project for the construction of a 2-storey brick building on the property belonging to the Teachers’ College in “Marjówka”, designed by the builder Józef Napoleon Czerwiński, 1927-1928*,

- składu na papier, garażów i suszarni drzewa dla fabryki „J. Franaszek” przy ul. Wolskiej 41; budowa hali fabrycznej dla Towarzystwa Akcyjnego „Kabel” przy ul. Kaczej 9; budowa oficyny fabrycznej dla zakładów „J. Idźkowski” przy ul. Starościńskiej; budowa domu dla Kooperatywy Urzędników Banku Polskiego przy ul. Czerwonego Krzyża 9; budowa oficyny fabrycznej dla zakładów „F. Karpiński” przy ul. Wolność 11; budowa domku dla W.P. F. Kaytla przy ul. Powsińskiej; budowa stacji automatów dla Państwowej Akcyjnej Spółki Telefonów przy ul. Pięknej 19; budowa willi dla W.P. Raciążera w Otwocku; budowa willi dla W.P. Karyłowskiego Wł. w Chylicach k. Warszawy.
- 39** Oryginalne projekty zespołu fabrycznego zachowały się m.in. w zbiorach Archiwum Państwowego w Warszawie: Fabryka Czekolady, Karmelków i Biskoptów, p.f. E. Wedel w Warszawie, ul. Zamoyskiego 30, *Kolekcja planów architektonicznych*, Warszawa 1857-1967, zb. APW, nr zespołu 1311, sygn. 126; Projekt budynku fabrycznego murowanego trzypiętrowego i nadbudowy trzeciego piętra na budynku fabrycznym, ul. Zamoyskiego i St. Augusta nr pol. 28/30, hip. 240, 240B, 241 S-ki Akc. E. Wedel, *Kolekcja planów architektonicznych*, Warszawa 1857-1967, zb. APW, nr zespołu 1311, sygn. 123; Projekt nadbudowy części trzeciego piętra na budującym się budynku fabrycznym zatwierdzony przez U. Przemysł. Zarz. M. St. Warszawy D. 3/IX 1934 za N. 6453 na nieruchomości N. 241, Pol. 28, Kom. XV, przy ul. Zamoyskiego na Pradze w Warszawie, Wł. S-ki Akc. E. Wedel, *Kolekcja planów architektonicznych*, Warszawa 1857-1967, zb. APW, nr zespołu 1311, sygn. 121.
- 40** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1936, z. 4, s. 163.
- 41** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, z. 6, s. 194.
- 42** Ibidem.
- 43** Ibidem, z. 10, s. 333.
- 44** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1937, z. 12, s. 649.
- 45** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1936, z. 8, s. 334.
- 46** W pamięci Ireny Czerwińskiej-Chmielewskiej zapisała się m.in. barwna sytuacja z mieszkania przy ul. Wspólnej 5 w okresie międzywojennym. Józef N. Czerwiński powrócił bowiem w znakomitym nastroju ze spaceru, informując małżonkę i córki, jakoby przechodnie, w tym zwłaszcza panie, nadzwyczaj często obdarzali go tego dnia uśmiechem lub zaciekawionym spojrzeniem. Ku zaskoczeniu architekta jego małżonka nie omieszkła jednak zauważyć, że przed wyjściem na spacer zapomniał zdjąć binde, często używaną wówczas w warunkach domowych przez mężczyzn celem nadania ich wąsom pożądanego kształtu.
- 47** Por. *Archiwum rodzinne Ireny Czerwińskiej-Chmielewskiej* (1909-2009), zgromadzone, uporządkowane i udostępnione przez Barbarę Chmielewską w sierpniu 2018 roku; *Wspomnienia Barbary Chmielewskiej, Ewy Słowińskiej i Aleksandra Słowińskiego*, spisane w sierpniu 2018 roku; *Wspomnienia Marka Czerwińskiego*, spisane we wrześniu 2018 roku.
- 48** *Lista VI ofiarodawców – „Przyjaciół Szkoły im. Staszica” za r. 1913*, „Przegląd Techniczny” 1914, nr 21, s. 279.
- 49** *Wspomnienia Ireny Heppen i Jerzego Brzezińskiego*, spisane w marcu 2012 roku.
- 50** M. de Latour, *Wacław Heppen warszawski architekt*, „Gazeta na Koszykach” 2013, nr 1, s. 8-9.
- 51** P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., t. 1, s. 167-170, 172-175.
- Ministry of Internal Affairs in Warsaw, Warsaw 1918-1939, Archive of New Files, coll. no. 9, ref. no. 5/5/I 2972.
- 38** Construction of a residential house for W.P. Langiewicz at 22 Przyokopowa Street; construction of a residential outbuilding for the “Solvay” factory at 91 Bema Street; reconstruction of a palace, construction of a paper warehouse, garages and a tree drying room for the “J. Franaszek” company at 41 Wolska Street; construction of a factory hall for the “Kabel” joint-stock company at 9 Kacza Street; construction of a factory outbuilding for the “J. Idźkowski” plant at Starościńska Street; construction of a house for the Cooperative of Officials of Bank Polski at 9 Czerwonego Krzyża Street; construction of a factory outbuilding for the “F. Karpiński” plant at 11 Wolności Street; construction of a house for W.P.F. Kaytel at Powsińska Street; construction of a machine station for Państwowa Akcyjna Spółka Telefonów at 19 Piękna Street; construction of a villa for W.P. Raciązer in Otwock; construction of a villa for W.P. Karyłowski in Chylice near Warsaw.
- 39** The original designs of the factory complex are preserved, among others, in the collection of the National Archive in Warsaw: Chocolate, Caramels and Biscuits Factory, under the name E. Wedel in Warsaw, 30 Zamoyskiego Street, *Collection of architectural plans*, Warsaw 1857-1967, APW coll. no. 1311, ref.no. 126; Project of a three-storey brick factory building and a third-storey extension on the factory building, Zamoyski and St. August Streets, no. 28/30, reg. no. 240, 240B, 241 S-ki Akc. E. Wedel, *Collection of architectural plans*, Warsaw 1857-1967, APW coll. no. 1311, ref. no. 123; Project for the upward extension of the third floor on a factory building under construction approved by the Industry Office of the Management of the Capital City of Warsaw 3/IX 1934 after N. 6453 for property N. 241, Pol. 28, Kom. XV, at Zamoyskiego Street in Praga district in Warsaw, Wł. S-ki Akc. E. Wedel, *Collection of architectural plans*, Warsaw 1857-1967, APW coll. no. 1311, ref. no. 121.
- 40** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1936, no. 4, p. 163.
- 41** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, no. 6, p. 194.
- 42** Ibidem.
- 43** Ibidem, no. 10, p. 333.
- 44** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1937, no. 12, p. 649.
- 45** *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1936, no. 8, p. 334.
- 46** Irena Czerwińska-Chmielewska remembers, among other things, an interesting situation from their apartment at 5 Wspólna Street in the inter-war period. Józef N. Czerwiński returned from his walk in an excellent mood, informing his wife and daughters that passers-by, especially ladies, had given him – extremely often – smiles or curious glances that day. To the architect’s surprise, however, his wife did not fail to notice that before he went out for a walk he had forgotten to remove his *binde*, often used by men at home in those days to shape their moustaches.
- 47** Cf. *Family archive of Irena Czerwińska-Chmielewska* (1909-2009), collected, organised and made available by Barbara Chmielewska in August 2018; *Memoirs of Barbara Chmielewska, Ewa Słowińska and Aleksander Słowiński*, written in August 2018; *Memoirs of Marek Czerwiński*, written in September 2018.
- 48** *Lista VI ofiarodawców – „Przyjaciół Szkoły im. Staszica” za 1913*, „Przegląd Techniczny” 1914, no. 21, p. 279.

- 52 Tadeusz Heppen był synem Adama Heppena (ur. 1798) i miał dwóch braci, tj. Jana Heppena (ur. 1830), urzędnika i Juliana Heppena (ur. 1828), uznanego w Warszawie aktora i dziennikarza. Oprócz Wacława Tadeusz i Józefa mieli drugiego syna, Saturnina Heppena (1865-1905), który poniósł śmierć pod Mugdenem podczas wojny rosyjsko-japońskiej (jego symboliczną mogiłę umieszczono w ramach grobu rodzinnego Heppenów na warszawskim Cmentarzu Powązkowskim).
- 53 Tadeusz (1893-1939), Adam Napoleon (1895-1948), Stanisława Stefania (1897-1975), Maria (1899-1979), Wacław Konrad (1902-1983).
- 54 Por. *Nowy dworzec kolei państwowej we Lwowie*, „Architekt” 1904, nr 7, s. 101-110.
- 55 Por. J. Roguska, *Środowisko Architektoniczne...*, op. cit., s. 224.
- 56 H. Stifelman, Józef Dziekoński, „Przegląd Techniczny” 1919, nr 13-16, s. 63; Z. Mączyński, *Wspomnienia o ś. p. Józefie Dziekońskim*, „Architektura i Budownictwo” 1939, nr 5, s. 28.
- 57 *Rozstrzygnięcie konkursu na projekt drugiego Towarzystwa wzajemnego kredytu w Radomiu*, „Architekt” 1909, nr 4, s. 82.
- 58 *Projekty konkursowe balustrady mostowej i słupów do lamp elektrycznych na budującym się na Wiśle w Warszawie moście miejskim*, „Przegląd Techniczny” 1909, nr 5, s. 65, tabl. VIII, IX i nr 6, s. 78; *Rozstrzygnięcie konkursu na balustradę mostową i słupy latarniane*, „Architekt” 1909, nr 3, s. 56.
- 59 Por. M. Omilanowska, *Stefan Szyller 1857-1933*, *Warszawski Architekt doby Historyzmu*, Warszawa 1995, t. 2, s. 76, 85.
- 60 *Wiadukty kolejowe w Warszawie*, „Polski Przemysł Budowlany” 1929, nr 5, s. 91.
- 61 Por. M. Orłowicz, op. cit., s. 128, 204; J. Zieliński, *Sztuczny Marmur u Prawdziwego Hrabiego*, „Stolica” 2010, nr 5.
- 62 *Wspomnienia Barbary Chmielewskiej, Ewy Słowińskiej i Aleksandra Słowińskiego*, spisane w sierpniu 2018 roku.
- 63 *Wspomnienia Ireny Heppen i Jerzego Brzezińskiego*, spisane w marcu 2012 roku.
- 64 M. de Latour, op. cit., s. 9.
- 65 Jerzy Stefan Brzeziński (1922-2014), architekt, syn Stefania Heppen-Brzezińskiej i Fidelisa Brzezińskiego (przed 1939 rokiem zamieszkałych w Łodzi). Od 1944 roku przebywał w Londynie, a następnie w Ottawie i we Freeport na Bahamach. Od 1974 roku mieszkał w Winter Haven na Florydzie, gdzie prowadził również samodzielną działalność projektowo-budowlaną.
- 66 Por. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., s. 158.
- 67 Por. P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., t. 1, s. 170.
- 68 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, z. 4, s. 133.
- 69 Dom W. Heppena zlokalizowany był na terenie ówczesnej wsi Imielin, w obrębie posesji zajmowanej dziś przez dwa niewielkie bloki mieszkalne przy ul. Kraski 22/24. Od 1935/1936 roku nieukończony budynek pełnił już jednak rolę miejsca zamieszkania i pracowni właściciela. W związku ze śmiercią Heppena w 1939 roku, budowy nie udało się nigdy dokończyć. Po 1945 roku dom przejęli spadkobiercy, lecz w związku z pogarszającym się stanem technicznym został on ostatecznie rozebrany w drugiej połowie lat 80. XX wieku.
- 70 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, z. 11, s. 378.
- 71 Ibidem, z. 4, s. 133.
- 72 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1936, z. 12, s. 536.
- 73 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, z. 2, s. 67.
- 49 *Memoirs of Irena Heppen and Jerzy Brzeziński*, written in March 2012.
- 50 M. de Latour, *Wacław Heppen warszawski architekt*, „Gazeta na Koszykach” 2013, no. 1, pp. 8-9.
- 51 P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., vol. 1, pp. 167-170, 172-175.
- 52 Tadeusz Heppen was the son of Adam Heppen (b. 1798) and had two brothers, i.e. Jan Heppen (b. 1830), a clerk and Julian Heppen (b. 1828), an acclaimed actor and journalist in Warsaw. Apart from Wacław, Tadeusz and Józefa had a second son, Saturnin Heppen (1865-1905), who died at Mugden during the Russian-Japanese War (his symbolic grave was placed as part of the Heppen family tomb in Warsaw's Powązki Cemetery).
- 53 Tadeusz (1893-1939), Adam Napoleon (1895-1948), Stanisława Stefania (1897-1975), Maria (1899-1979), Wacław Konrad (1902-1983).
- 54 Cf. *Nowy dworzec kolei państwowej we Lwowie*, „Architekt” 1904, no. 7, pp. 101-110.
- 55 Cf. J. Roguska, *Środowisko Architektoniczne...*, op. cit., p. 224.
- 56 H. Stifelman, Józef Dziekoński, „Przegląd Techniczny” 1919, no. 13-16, p. 63; Z. Mączyński, *Wspomnienia o ś. p. Józefie Dziekońskim*, „Architektura i Budownictwo” 1939, no. 5, p. 28.
- 57 *Rozstrzygnięcie konkursu na projekt drugiego Towarzystwa wzajemnego kredytu w Radomiu*, „Architekt” 1909, no. 4, p. 82.
- 58 *Projekty konkursowe balustrady mostowej i słupów do lamp elektrycznych na budującym się na Wiśle w Warszawie moście miejskim*, „Przegląd Techniczny” 1909, no. 5, p. 65, tabl. VIII, IX and no. 6, p. 78; *Rozstrzygnięcie konkursu na balustradę mostową i słupy latarniane*, „Architect” 1909, no. 3, p. 56.
- 59 Cf. M. Omilanowska, *Stefan Szyller 1857-1933*, *Warszawski Architekt doby Historyzmu*, Warszawa 1995, vol. 2, pp. 76, 85.
- 60 *Wiadukty kolejowe w Warszawie*, „Polski Przemysł Budowlany” 1929, no. 5, p. 91.
- 61 Cf. M. Orłowicz, op. cit., pp. 128, 204; J. Zieliński, *Sztuczny Marmur u Prawdziwego Hrabiego*, „Stolica” 2010, no. 5.
- 62 *Memoirs of Barbara Chmielewska, Ewa Słowińska and Aleksander Słowiński*, written in August 2018.
- 63 *Memoirs of Irena Heppen and Jerzy Brzeziński*, written in March 2012.
- 64 M. de Latour, op. cit., p. 9.
- 65 Jerzy Stefan Brzeziński (1922-2014), architect, son of Stefania Heppen-Brzezińska and Fidelis Brzeziński (before 1939 they lived in Łódź). Since 1944, he was based in London and then in Ottawa and Freeport, Bahamas. Since 1974, he lived in Winter Haven, Florida, where he was also self-employed in design and construction.
- 66 Cf. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., p. 158.
- 67 Cf. P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., vol. 1, p. 170.
- 68 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, no. 4, p. 133.
- 69 W. Heppen's house was located in what was then the village of Imielin, within the property now occupied by two small blocks of flats at 22/24 Kraski Street. Since 1935/1936, however, the unfinished building already served as the owner's residence and studio. Due to Heppen's death in 1939, construction was never completed. After 1945, the house was taken over by the heirs, but due to its deteriorating technical condition it was finally demolished in the second half of the 1980s.
- 70 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, no. 11, p. 378.

- 74 Ibidem, z. 5, s. 168.
- 75 Ibidem, z. 7, s. 224.
- 76 M. de Latour, op. cit., s. 9.
- 77 *Wspomnienia Barbary Chmielewskiej, Ewy Słowińskiej i Aleksandra Słowińskiego*, spisane w sierpniu 2018 roku; *Wspomnienia Marka Czerwińskiego*, spisane we wrześniu 2018 roku.
- 78 Przykład znamieny w tym względzie stanowił dom dochodowy przy ul. Nowo Siennej 4 (po 1918 r. Sienkiewicza 4) / hip. 6439 (1911), o którego budowie wzmiankowano w kwietniu 1911 roku na łamach czasopisma „Wiadomości Budowlane”, gdzie wskazywano jako zamawiającego N. Morgensterna, natomiast jako budowniczego J.N. Czerwińskiego. Na fasadzie kamienicy umieszczono jednak tablicę sygnaturową (niezachowaną do czasów współczesnych), obejmującą jako autorów zarówno J.N. Czerwińskiego, jak i W. Heppena. Por. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, nr 4, s. 73.
- 79 Do czasów współczesnych przetrwały tablice sygnaturowe w kamienicach przy ul. Bagatela 10 (1912), Hożej 39 (1911) i Śniadeckich 10 (1911). Nie zachowała się natomiast tablica na fasadzie domu dochodowego przy ul. Sienkiewicza 4 (1911), usunięta wraz z większością tynków podczas remontu fasady po 1961 roku. Marek Czerwiński wskazał ponadto, że podobna tablica sygnaturowa umieszczona była na fasadzie od ul. Chałubińskiego w kamienicy przy Al. Jerozolimskich 81 (1911), wyburzonej w 1973 roku.
- 80 Mowa o domach czynszowych przy ul. Oboźnej 11 (1912) oraz Wilczej 29A (1911). Por. M. de Latour, op. cit., s. 9.
- 81 Budynki przy ul. Foksal 17 (1912), Kredytowej 9 (1913-1914) i Mokotowskiej 41 (1912). Por. M. Orłowicz, op. cit., s. 90, 114, 122, 201.
- 82 Kamienice przy Al. Jerozolimskich 49 (1913), Chłodnej 20 (1912), Górskiego 3 (1912), Hożej 39 (1911), Hożej 41 (1911), Waliców 14 (1912), Wspólnej 3 (1910) i Wspólnej 3A (1910). Por. M. Orłowicz, op. cit., s. 93, 118-119, 121, 127, 198, 204.
- 83 J. Roguska, *Pałacyk Rusieckiego przy ul. Lwowskiej*, „Kronika Warszawy” 1981, nr 4, s. 92-93.
- 84 Por. H. Kujawa [oprac.], *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, t. 1-12, Miejskie Biuro Projektów „Warcent” 1982-1984, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- 85 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1-15, Warszawa 1995-2012.
- 86 Na przykład domy przy ul. Lwowskiej 13 (1911) i Książęcej 6 (1912).
- 87 Na przykład predylekcja do zmiękczeń w narysie planu, konsekwentne stosowanie trzech schematów kompozycyjnych fasad, wprowadzanie na fasadach wykusy i balkonów o krzywoliniowym lub eliptycznym obrysie, charakterystyczne wykusy na planie trapezu w elewacjach podwórzowych, wysunięte przed lico elewacji stróżówki w obrębie podwórzy, a także powtarzające się wzory i motywy kompozycji oraz detalu stolarki drzwiowej i okiennej, balustrad (zarówno balkonowych, jak i na klatkach schodowych), profili gzymsów kordonowych i koronujących oraz dekoracji sztukatorskich. Por. P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., t. 1, s. 175-216, 288-289.
- 88 Mowa o kamienicach przy ul. Emilii Plater 25 (1912), Marszałkowskiej 17 (1914), Marszałkowskiej 25 (1911), Miedzianej 4A (1913), Targowej 46 (1912), Wilczej 8 (1912), Złotej 62 (1913) i Złotej 65A (1914). Niektóre z rozpoznanych cech warsztatowo-stylistycznych typowych dla projektów J.N. Czerwińskiego i W. Heppena współwystępowały po
- 71 Ibidem, no. 4, p. 133.
- 72 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1936, no. 12, p. 536.
- 73 *Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, no. 2, p. 67.
- 74 Ibidem, no. 5, p. 168.
- 75 Ibidem, no. 7, p. 224.
- 76 M. de Latour, op. cit., p. 9.
- 77 *Memoirs of Barbara Chmielewska, Ewa Słowińska and Aleksander Słowiński*, written in August 2018; *Memoirs of Marek Czerwiński*, written in September 2018.
- 78 A notable example in this regard was the profit house at 4 Nowo Sienna Street (4 Sienkiewicza Street after 1918) / reg. no. 6439 (1911), the construction of which was mentioned in April 1911 in the magazine “Wiadomości Budowlane”, where N. Morgenstern was indicated as the ordering party, and J.N. Czerwiński as the constructor. On the facade of the building, however, there was a signature plaque (not preserved to the present day), including both J.N. Czerwiński and W. Heppen as the authors. Cf. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, no. 4, p. 73.
- 79 Signature plaques in tenement houses at 10 Bagatela Street (1912), 39 Hoża Street (1911) and 10 Śniadeckich Street (1911) have survived to the present day. The plaque on the facade of the income house at 4 Sienkiewicza Street (1911) has not survived – it was removed together with most of the plaster during the renovation of the facade after 1961. Marek Czerwiński has also pointed out that a similar plaque was placed on the facade facing Chałubiński Street in the building at 81 Al. Jerozolimskie (1911), which was demolished in 1973.
- 80 We are talking about rental houses at 11 Oboźna Street (1912) and 29A Wilcza Street (1911). Cf. M. de Latour, op. cit., p. 9.
- 81 Buildings at 17 Foksal Street (1912), 9 Kredytowa Street (1913-1914) and 41 Mokotowska Street (1912). Cf. M. Orłowicz, op. cit., pp. 90, 114, 122, 201.
- 82 Tenement houses at 49 Al. Jerozolimskie (1913), 20 Chłodna Street (1912), 3 Górskiego Street (1912), 39 Hoża Street (1911), 41 Hoża Street (1911), 14 Waliców Street (1912), 3 Wspólna Street (1910) and 3A Wspólna Street (1910). Cf. M. Orłowicz, op. cit., pp. 93, 118-119, 121, 127, 198, 204.
- 83 J. Roguska, *Pałacyk Rusieckiego przy ul. Lwowskiej*, “Kronika Warszawy” 1981, no. 4, pp. 92-93.
- 84 Cf. H. Kujawa [compiled by], *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, vol. 1-12, City Design Studio “Warcent” 1982-1984, Archive of the Mazowieckie Voivodeship Heritage Protection Officer.
- 85 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, vol. 1-15, Warszawa 1995-2012.
- 86 For example, houses at 13 Lwowska Street (1911) and 6 Książęca Street (1912).
- 87 For example, the predilection for softening the plan outlines, consistent use of three compositional schemes of facades, introduction of bays and balconies with curvilinear or elliptical contours, characteristic bays on a trapezoidal plan in courtyard elevations, guardhouses protruding in front of the facades in the courtyards, as well as repeating patterns and motifs in the composition and details of door and window woodwork, balustrades (both on balconies and in staircases), profiles of cornices and crowning cornices, and stucco decorations. Cf. P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., vol. 1, pp. 175-216, 288-289.

- nadto w domach czynszowych przy ul. Targowej 63 (1913) i Wileńskiej 31 (1912), jednakże zniszczenie wystroju i stałego wyposażenia ich elewacji po 1945 roku, a także liczne wtórne przekształcenia w obrębie wnętrz nie pozwoliły na przekonujące rozstrzygnięcie kwestii autorstwa.
- 89** M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, Warszawa 2010, s. 18-25, 144-151; M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, t. 2, Warszawa 2011, s. 104-113, 172-181; M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, t. 3, Warszawa 2012, s. 104-113, 172-181.
- 90** Mowa o kamienicach przy ul. Górskiego 3, Al. Jerozolimskich 81, Kredytowej 9, Marszałkowskiej 25, Waliców 14, Wspólnej 3, Wspólnej 3A i Złotej 62. Por. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., s. 130-131, 138-139, 142-143, 158-159, 208-209, 216-217, 224-225.
- 91** Budynek przy ul. Górskiego 3; *Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935-1942, zb. APW, nr zespołu 3, sygn. 3729.
- 92** Mowa o domu czynszowym przy ul. Marszałkowskiej 17, którego budowę udało się dokończyć dopiero w 1927 roku. Por. M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice...*, t. 2, op. cit., Warszawa 2011, s. 106-107.
- 93** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, nr 10, s. 224.
- 94** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 5, s. 111.
- 95** *Ibidem*, nr 12, s. 224.
- 96** *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi (sprawdzona na zasadzie najnowszych źródeł specjalnie dla Kalendarza)*, [w:] *Kalendarz na pogotowie ratunkowe* 1912, Warszawa 1912, tabl. XIX.
- 97** *Ibidem*.
- 98** *Ibidem*.
- 99** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, nr 25, tabl. III.
- 100** Por. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., s. 140.
- 101** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 16, s. 288.
- 102** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1913, nr 27, s. 428.
- 103** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, nr 3, s. 57.
- 104** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, nr 11, tabl. II.
- 105** Por. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, nr 3, s. 55.
- 106** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1913, nr 23, s. 365.
- 107** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 45, s. 751.
- 108** Por. M. Tomiczek, op. cit., s. 156.
- 109** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 28, s. 482.
- 110** *Ibidem*, nr 33, s. 558.
- 111** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, nr 4, s. 73.
- 112** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 39, s. 655.
- 113** A. Lisiecki et al., *Poradnik dobrych praktyk architektonicznych. Praga Północ. Praska kamienica*, Warszawa 2019, s. 86-87.
- 114** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 33, s. 558.
- 88** The buildings in question include 25 Emilii Plater Street (1912), 17 Marszałkowska Street (1914), 25 Marszałkowska Street (1911), 4A Miedziana Street (1913), 46 Targowa Street (1912), 8 Wilcza Street (1912), 62 Złota Street (1913) and 65A Złota Street (1914). Some of the recognised technical and stylistic characteristics typical for the designs by J.N. Czerwiński and W. Heppen were also present in the rental houses at 63 Targowa Street (1913) and 31 Wileńska Street (1912), but the destruction of the decor and permanent furnishing of their facades after 1945 as well as numerous secondary transformations within the interiors did not allow for a convincing answer to the question of authorship.
- 89** M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, Warszawa 2010, pp. 18-25, 144-151; M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, vol. 2, Warszawa 2011, pp. 104-113, 172-181; M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, vol. 3, Warszawa 2012, pp. 104-113, 172-181.
- 90** These buildings are located at 3 Górskiego Street, 81 Al. Jerozolimskie, 9 Kredytowa Street, 25 Marszałkowska Street, 14 Waliców Street, 3 Wspólna Street, 3A Wspólna Street and 62 Złota Street. Cf. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., pp. 130-131, 138-139, 142-143, 158-159, 208-209, 216-217, 224-225.
- 91** The building at 3 Górskiego Street; *Zbiór Referatu Gabarytów*, Files of the City of Warsaw, Warsaw 1935-1942, APW coll. no. 3, ref. no. 3729.
- 92** We are talking about the rental house at 17 Marszałkowska Street, whose construction was not completed until 1927. Cf. M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce: kamienice...*, vol. 2, op. cit., Warszawa 2011, pp. 106-107.
- 93** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, no. 10, p. 224.
- 94** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 5, p. 111.
- 95** *Ibidem*, no. 12, p. 224.
- 96** *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi (sprawdzona na zasadzie najnowszych źródeł specjalnie dla Kalendarza)*, [in:] *Kalendarz na pogotowie ratunkowe* 1912, Warszawa 1912, tabl. XIX.
- 97** *Ibidem*.
- 98** *Ibidem*.
- 99** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, no. 25, tabl. III.
- 100** Cf. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., p. 140.
- 101** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 16, p. 288.
- 102** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1913, no. 27, p. 428.
- 103** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, no. 3, p. 57.
- 104** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, no. 11, tabl. II.
- 105** Cf. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, no. 3, p. 55.
- 106** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1913, no. 23, p. 365.
- 107** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 45, p. 751.
- 108** Cf. M. Tomiczek, op. cit., p. 156.
- 109** *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 28, p. 482.
- 110** *Ibidem*, no. 33, p. 558.

- 115 Por. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 28, s. 482.
- 116 Por. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 9, s. 175.
- 117 Por. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., s. 216.
- 118 Ibidem.
- 119 *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1913, nr 28, s. 444; *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, nr 3, tabl. III.
- 120 *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, nr 25, tabl. III.
- 121 Por. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., s. 49-51.
- 122 Działalność taka była możliwa z uwagi na dostęp architektów i budowniczych do urzędników miejskich, a zatem do wiedzy na temat przewidywanych zmian wartości wybranych posesji. Umożliwiało to potencjalne określenie parcel, których zabudowa mogła w nieodległej przyszłości przynieść znaczący dochód. Przykładem tego typu inwestycji były m.in. wzniesione z udziałem J.N. Czerwińskiego kamienice przy ul. Marszałkowskiej 25, Złotej 62 i Złotej 65A, sprzedane krótko po zakończeniu budowy innym właścicielom.
- 123 P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., s. 58-59.
- 124 Por. P. Kilanowski, *Wpływ nowoczesnej infrastruktury technicznej na rozwiązanie planu warszawskich domów dochodowych pod koniec XIX wieku oraz po roku 1900*, [w:] *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*, t. 2, *Przyszłość rzeczy minionych*, red. M. Rozbicka, Warszawa 2019, s. 86-102.
- 125 P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., t. 1, s. 175-176.
- 126 Mowa o kamienicach przy ul. Marszałkowskiej 25, Sienkiewicza 4, Wilczej 8, Wilczej 29A, Wspólnej 3 i Wspólnej 3A.
- 127 Domy czynszowe przy ul. Bagatela 10, Chłodnej 20, Al. Jerozolimskich 49, Miedzianej 4A, Mokotowskiej 41, Emilii Plater 25, Złotej 62 i Złotej 65A.
- 128 Kamienice przy ul. Górskiego 3, Hożej 39, Al. Jerozolimskie 81, Hożej 41, Śniadeckich 10 i Targowej 46.
- 129 Mowa o domach dochodowych przy ul. Foksal 17 i Marszałkowskiej 17.
- 130 M.in. na fasadach budynków przy ul. Chłodnej 20, Hożej 41, Kredytowej 9 (niezachowane), Mokotowskiej 41, Mokotowskiej 61 (niezachowane), Targowej 46 (niezachowane) i Wilczej 29A, a także w przejazdach bramnych kamienic przy ul. Chłodnej 20, Foksal 17, Górskiego 3 (niezachowane), Hożej 39, Al. Jerozolimskich 49, Kredytowej (niezachowane), Mokotowskiej 41 i Wilczej 8.
- 131 Na przykład w kamienicach przy ul. Bagatela 10, Hożej 41, Lwowskiej 13, Miedzianej 4A (niezachowane), Mokotowskiej 61 (niezachowane), Sienkiewicza 4 (niezachowane), Śniadeckich 10 i Wilczej 29A.
- 132 M.in. w domach dochodowych przy ul. Bagatela 10, Chłodnej 20, Foksal 17, Górskiego 3, Hożej 39, Hożej 41, Kredytowej 9, Książęcej 6, Marszałkowskiej 25 (niezachowane), Mokotowskiej 41, Oboźnej 11, Emilii Plater 25, Śniadeckich 10, Sienkiewicza 4, Targowej 46 (niezachowane), Wilczej 8, Wilczej 29A i Złotej 62 (niezachowane).
- 133 Na przykład w budynkach przy ul. Chłodnej 20, Górskiego 3, Hożej 39, Al. Jerozolimskich 81 (niezachowane), Książęcej 6 (niezachowane), Lwowskiej 13, Mokotowskiej 41, Sienkiewicza 4 (niezachowane), Targowej 46 (niezachowane), Wspólnej 3 (niezachowane), Wspólnej 3A (niezachowane), czy Złotej 62 (niezachowane).
- 111 Cf. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, no. 4, p. 73.
- 112 *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 39, p. 658.
- 113 A. Lisiecki et al., *Poradnik dobrych praktyk architektonicznych. Praga Północ. Praska kamienica*, Warszawa 2019, pp. 86-87.
- 114 *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 33, p. 558.
- 115 Cf. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 28, p. 482.
- 116 Cf. *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, no. 9, p. 175.
- 117 Cf. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., p. 216.
- 118 Ibidem.
- 119 *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1913, no. 28, p. 444; *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, no. 3, tabl. III.
- 120 *Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, no. 25, tabl. III.
- 121 Cf. P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., p. 49-51.
- 122 Such activity was possible because of the architects' and builders' access to city officials and therefore to knowledge of anticipated changes in the value of selected properties. This situation made it possible to potentially identify plots of land, the development of which could bring considerable income in the near future. An example of this type of investments was, among others, a group of the tenement houses: at 25 Marszałkowska St., 62 Złota St. and 65A Złota St., which were built with J.N. Czerwiński's participation and sold shortly after their completion to other owners.
- 123 P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., pp. 58-59.
- 124 Cf. P. Kilanowski, *Wpływ nowoczesnej infrastruktury technicznej na rozwiązanie planu warszawskich domów dochodowych pod koniec XIX wieku oraz po roku 1900*, [in:] *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*, vol. 2, *Przyszłość rzeczy minionych*, ed. M. Rozbicka, Warszawa 2019, pp. 86-102.
- 125 P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., vol. 1, pp. 175-176.
- 126 These buildings are located at 25 Marszałkowska St., 4 Sienkiewicza St., 8 Wilcza St., 29A Wilcza St., 3 Wspólna St. and 3A Wspólna St.
- 127 Rental houses at 10 Bagatela Street, 20 Chłodna Street, 49 Al. Jerozolimskie, 4A Miedziana Street, 41 Mokotowska Street, 25 Emilii Plater Street, 62 Złota Street and 65A Złota Street.
- 128 Tenement houses at 3 Górskiego Street, 39 Hoża Street, 81 Al. Jerozolimskie, 41 Hoża Street, 10 Śniadeckich Street and 46 Targowa Street.
- 129 These include profit houses at 17 Foksal Street and 17 Marszałkowska Street.
- 130 Including on the facades of buildings at 20 Chłodna Street, 41 Hoża Street, 9 Kredytowa Street (not preserved), 41 Mokotowska Street, 61 Mokotowska Street (not preserved), 46 Targowa Street (not preserved) and 29A Wilcza Street, as well as in the gate passages of tenement houses at 20 Chłodna Street, 17 Foksal Street, 3 Górskiego Street (not preserved), 39 Hoża Street, 49 Al. Jerozolimskie, Kredytowa Street (not preserved), 41 Mokotowska Street and 8 Wilcza Street.
- 131 For example, in tenement houses at 10 Bagatela Street, 41 Hoża Street, 13 Lwowska Street, 4A Miedziana Street

- 134** M.in. w kamienicach przy ul. Chłodnej 20, Al. Jerozolimskich 81 (niezachowane), Kredytowej 9 (niezachowane), Książęcej 6, Lwowskiej 13, Targowej 46 (niezachowane), Wspólnej 3 (niezachowane), czy Wspólnej 3A (niezachowane).
- 135** P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., t. 1, s. 201-205, 208-216.
- 136** P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., s. 142-143.
- 137** Mowa o kamienicach przy ul. Bagatela 10 (nr 1396-A z 1984 r.), Chłodnej 20 (nr 377-A z 2005 r.), Hożej 39 (nr A-1356 z 2016 r.), Hożej 41 (nr 760 z 1965 r.), Al. Jerozolimskich 49 (nr 764 z 1965 r.), Książęcej 6 (nr A-711 z 2006 r.), Lwowskiej 13 (nr 775 z 1965 r.), Sienkiewicza 4 (nr A-1237 z 2014 r.), Waliców 14 (nr A-1419 z 2018 r.), oraz Wilczej 29A (nr 1392-A z 1989 r.).
- 138** P. Kilanowski, *Warszawa – udane przykłady konserwacji, adaptacji i modernizacji*, „Zawód: Architekt” 2020, nr 5-6, s. 58-64.
- (not preserved), 61 Mokotowska Street (not preserved), 4 Sienkiewicza Street (not preserved), 10 Śniadeckich Street and 29A Wilcza Street.
- 132** Including in profit houses at 10 Bagatela Street, 20 Chłodna Street, 17 Foksal Street, 3 Górskiego Street, 39 Hoża Street, 41 Hoża Street, 9 Kredytowa Street, 6 Książęca Street, 25 Marszałkowska Street (not preserved), 41 Mokotowska Street, 11 Oboźna Street, 25 Emilii Plater Street, 10 Śniadeckich Street, 4 Sienkiewicza Street, 46 Targowa Street (not preserved), 8 Wilcza Street, 29A Wilcza Street and 62 Złota Street (not preserved).
- 133** For example, in buildings at 20 Chłodna Street, 3 Górskiego Street, 39 Hoża Street, 81 Al. Jerozolimskie (not preserved), 6 Książęca Street (not preserved), 13 Lwowska Street, 41 Mokotowska Street, 4 Sienkiewicza Street (not preserved), 46 Targowa Street (not preserved), 3 Wspólna Street (not preserved), 3A Wspólna Street (not preserved), or 62 Złota Street (not preserved).
- 134** Including in tenement houses at 20 Chłodna Street, 81 Al. Jerozolimskie (not preserved), 9 Kredytowa Street (not preserved), 6 Książęca Street, 13 Lwowska Street, 46 Targowa Street (not preserved), 3 Wspólna Street (not preserved), or 3A Wspólna Street (not preserved).
- 135** P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy...*, op. cit., vol. 1, pp. 201-205, 208-216.
- 136** P. Kilanowski, *Utracone kamienice...*, op. cit., pp. 142-143.
- 137** These include tenements at 10 Bagatela Street (no. 1396-A of 1984), 20 Chłodna Street (no. 377-A of 2005), 39 Hoża Street (no. A-1356 of 2016), 41 Hoża Street (no. 760 of 1965), 49 Al. Jerozolimskie (no. 764 of 1965), 6 Książęca Street (no. A-711 of 2006), 13 Lwowska Street (no. 775 of 1965), 4 Sienkiewicza Street (no. A-1237 of 2014), 14 Waliców Street (no. A-1419 of 2018), and 29A Wilcza Street (no. 1392-A of 1989).
- 138** P. Kilanowski, *Warszawa – udane przykłady konserwacji, adaptacji i modernizacji*, „Zawód: Architekt” 2020, no. 5-6, pp. 58-64.

Bibliografia / Bibliography

- I Zjazd Architektów Polskich w Warszawie 1919 r.: sprawozdanie Komitetu organizacyjnego*, Warszawa 1919.
- Akta Nieruchomości, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1936-1944, zb. APW, nr zespołu 3.
- Akta Urzędu m. st. Warszawy: korespondencja, zlecenia, protokoły, podania, pozwolenia, notatki, szkice, spisy, zestawienia, plany, projekty, sprawozdania, fotografie, Warszawa 1945-1975, zb. Archiwum Urzędu m. st. Warszawy.
- Architekci i biura architektoniczne i budowlane w Warszawie*, [w:] *Księga Adresowa Królestwa Polskiego na rok 1904*, Warszawa 1904, s. 274-277.
- Architekci i biura architektoniczno budowlane*, [w:] *Księga Adresowa Królestwa Polskiego na rok 1905*, Warszawa 1905, s. 2-3.
- Architekci i Budownicowie*, [w:] *Adresy Warszawy 1908*, Kraków-Warszawa 1908, s. 103-104.
- Architekci i Budownicowie*, [w:] *Adresy Warszawy 1909*, Kraków-Warszawa 1909, s. 109-110.
- Architekci, przewodnik informacyjny*, „Dom, Osiedle, Mieszkanie” 1931, nr 11, s. 35.
- Archiwum dokumentacji Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami (ZGN) w Warszawie*, Warszawa 1960-2020.
- Archiwum projektów Pracowni Architektoniczno-Konserwatorskiej „Proart A. Rostkowska” w Warszawie*, Warszawa 1994-2020.
- Archiwum rodzinne Ireny Czerwińskiej-Chmielewskiej (1909-2009)*, zgromadzone, uporządkowane i udostępnione przez Barbarę Chrzanowską w sierpniu 2018 roku.
- Archiwum rodzinne Ireny Heppen*, udostępnione w marcu 2012 roku.
- Baraniewski W., Kazimierz Skórewicz: *architekt, konserwator, historyk architektury 1866-1950*, Warszawa 2000.

- Biuro Odbudowy Stolicy: zarządzenia, sprawozdania, protokoły, szkice, opinie, programy, plany, referaty, wnioski, budżet, schematy, programy, preliminarze, spisy, zestawienia, Warszawa 1945-1951, zb. APW, nr zespołu 25.
- Brykowska M., *Katalog projektów i dzieł Oskara Sosnowskiego*, [w:] Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła red. M. Brykowska, Warszawa 2004, s. 79-170.
- Chrościcki J. A., Rottermund A., *Atlas Architektury Warszawy*, Warszawa 1977.
- de Latour M., *Wacław Heppen warszawski architekt*, „Gazeta na Koszykach” 2013, nr 1, s. 8-9.
- Faryna-Paszkiwicz H., *Edward Zachariasz Eber*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2011, z.1 (237), s. 37-64.
- Herbst S., *Ulica Marszałkowska*, wyd. III, poszerzone, Warszawa 1998.
- Jonkajtys-Luba G., *Czesław Przybylski*, Warszawa 1996.
- Kalnoj-Ziajkowska E., Lisiecki A., *W domu, na aukcji, w urzędzie – gdzie szukać materiałów do rekonstrukcji praskich kamienic*, „Kronika Warszawy” 2017, nr 2 (156), s. 129-141.
- Kasprzycki J., *Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania*, t. 1-4, Warszawa 1996-2004.
- Katalog wystawy „Kto to jeszcze pamięta?”, poświęconej pamięci artystki fotografika Walerii Krzyżanowskiej, członka rzeczywistego Związku Artystów Fotografików, Muzeum Woli, Warszawa 2005.
- Kilanowski P., *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia niezachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stifelman i Stanisława Weissa oraz Wacława Heppena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 1, s. 195-211.
- Kilanowski P., *Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 81 w Warszawie*, „Ochrona Zabytków” 2017, nr 1, s. 49-75.
- Kilanowski P., *Rozplanowanie kondygnacji mieszkalnych w śródmiejskich kamienicach warszawskich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta – społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich 1815-1914*, red. M. Getka-Kenig, A. Łupienko, Warszawa 2017, s. 219-244.
- Kilanowski P., *Charakterystyczne rozwiązania i motywy w architekturze kamienic warszawskich od około 1900 do 1914 r. na przykładzie twórczości Ludwika Panczakiewicza oraz spółek autorskich Wacław Heppen – Józef N. Czerwiński i Henryk Stifelman – Stanisław Weiss*, dysertacja doktorska opracowana pod opieką naukową prof. nzw. dr hab. inż. arch. Małgorzaty Rozbickiej w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, mps, Warszawa 2018.
- Kilanowski P., *Arthur E. Gurney – brytyjski architekt czynny w Warszawie i na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej od 1899 do 1915 roku*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2, s. 147-188.
- Kilanowski P., *Wpływ nowoczesnej infrastruktury technicznej na rozwiązania planu warszawskich domów dochodowych pod koniec XIX wieku oraz po roku 1900*, [w:] *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*, t. 2, *Przyszłość rzeczy minionych*, red. M. Rozbicka, Warszawa 2019, s. 78-129.
- Kilanowski P., *Warszawa – udane przykłady konserwacji, adaptacji i modernizacji*, „Zawód: Architekt” 2020, nr 5-6, s. 58-64.
- Kilanowski P., *Willa Józefa Napoleona i Marii Czerwińskich w Chylicach pod Warszawą*, „Spotkania z Zabytkami” 2020, nr 9-10, s. 54-57.
- Kilanowski P., *Utracone kamienice warszawskie doby wczesnego modernizmu (1909-1914)*, Warszawa 2021.
- Kolekcja planów architektonicznych*, Warszawa 1857-1967, zb. APW, nr zespołu 1311.
- Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji (1910-1939)*, zb. NAC, nr zespołu 1.
- Kujawa H. (oprac.), *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, t. 1-12, Miejskie Biuro Projektów „Warcent” 1982-1984, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- Lis A., *Feliks Michalski (1879-1946), Meandry mazowieckiej architektury*, Warszawa 2012.
- Lisiecki A. Michalski K., Stryczyński P., Kilanowski P., *Poradnik dobrych praktyk konserwatorskich. Praga-Północ. Praska kamienica*, Warszawa 2019.
- Lisiecki A. Michalski K., Stryczyński P., Kilanowski P., *Poradnik dobrych praktyk konserwatorskich. Fabryki prawego brzegu*, Warszawa 2020.
- Lista VI ofiarodawców – „Przyjaciół Szkoły im. Staszica” za r. 1913*, „Przegląd Techniczny” 1914, nr 21, s. 279.
- Łoza S., *Architekci i Budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Łoza S., *Szkice Warszawskie*, Warszawa 1958.
- Majewski J. S., *Niebotyk Leona Goldstanda*, „Spotkania z Zabytkami” 1992, nr 1-2, s. 12-14.
- Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana, metropolia belle epoque*, Warszawa 2003.
- Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Lata dwudzieste*, Warszawa 2004.
- Mączyński Z., *Wspomnienia o ś. p. Józefie Dziekońskim*, „Architektura i Budownictwo” 1939, nr 5, s. 27-28.
- Miejskie Biuro Projektów w Warszawie*, Warszawa 1946-1973, zb. APW, nr zespołu 1006.

- Nadzwyczajne Ogólne Zebranie w dniu 31 lipca r.b., „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, nr 31, tabl. I-II.
- Nowy dworzec kolei państwowej we Lwowie, „Architekt” 1904, nr 7, s. 101-110.
- Omilanowska M., Stefan Szyller 1857-1933, *Warszawski Architekt doby Historyzmu*, Warszawa 1995.
- Orłowicz M., *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy*, Warszawa 1922.
- P. T., *Dom No. 3 przy ul. Nowosiennej w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1913, nr 44, s. 582-583, tabl. IX.
- Pela W., *Inwentaryzacja architektoniczna zabytkowych kamienic oraz fotografia dokumentalna z lat 1906-1943 jako źródła odbudowy Starego i Nowego Miasta w Warszawie*, „Almanach Muzealny” 2003, nr 4, s. 131-152.
- Projekt na budowę budynku murowanego 2-u piętrowego na nieruchomości należącej do Seminarium Nauczycielskiego w „Marjówce”, projektował budowniczy Józef Napoleon Czerwiński, 1927-1928, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, Warszawa 1918-1939, zb. Archiwum Akt Nowych, nr zespołu 9, sygn. 55/I 2972.
- Projekty konkursowe balustrady mostowej i słupów do lamp elektrycznych na budującym się na Wiśle w Warszawie moście miejskim, „Przegląd Techniczny” 1909, nr 5, s. 65, tabl. VIII, IX; nr 6, s. 78.
- Projekty konkursowe powiększenia gmachu Towarzystwa Kredytowego m. Warszawy, „Przegląd Techniczny” 1909, nr 9, s. 114, tabl. XXII; nr 10, s. 126; nr 11, s. 138.
- Przemysł Budowlany Polski Odrodzonej, Warszawa 1929.
- René A., *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Książęca 6 – Nowy Świat 2*, Warszawa 2006, mps w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- Roguska J., *Środowisko Architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX w. (1890-1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1974, t. 19, s. 219-230.
- Roguska J., *Karol Jankowski, architekt warszawski początku XX w., życie i twórczość*, Warszawa 1978.
- Roguska J., *Pałacyc Rusieckiego przy ul. Lwowskiej*, „Kronika Warszawy” 1981, nr 4, s. 79-95.
- Rostkowska A. et al. (oprac.), *Budynek Mieszkalny, [w:] Plany na przyszłość 2003 – katalog wystawy*, Warszawa 2003, s. 105.
- Rozbicka M., *Oskar Sosnowski – naukowiec architekt*, [w:] *Architekt Oskar Sosnowski (1880-1939), profesor Politechniki Warszawskiej. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2000, s. 65-70.
- Rozbicka M., *Józef Handzelewicz (1880-1963): architekt, inżynier-ceramik i przemysłowiec*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2011, nr 1, s. 102-128.
- Rozbicka M., *Architekt Władysław Marconi jako miłośnik i konserwator zabytków przeszłości*, [w:] *Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce, t. 2, Przyszłość rzeczy minionych*, red. M. Rozbicka, Warszawa 2019, s. 5-77.
- Rozstrzygnięcie konkursu na balustradę mostową i słupy latarniane, „Architekt” 1909, nr 3, s. 56.
- Rozstrzygnięcie konkursu na powiększenie gmachu Tow. Kredytowego m. Warszawy, „Architekt” 1909, nr 3, s. 56; nr 4, s. 82.
- Rozstrzygnięcie konkursu na projekt drugiego Towarzystwa wazajemnego kredytu w Radomiu, „Architekt” 1909, nr 4, s. 82.
- Skalski A., *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Targowa 46*, Warszawa 1977, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- Spółdzielczość mieszkaniowa w Polsce, cz. 2, *Spółdzielnie mieszkaniowo-budowlane*, Warszawa 1937.
- Stifelman H., *Józef Dziekoński*, „Przegląd Techniczny” 1919, nr 13-16, s. 63.
- Stopa M., *Brykczyński J., Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy*, Warszawa 2010.
- Stopa M., *Brykczyński J., Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy, t. 2*, Warszawa 2011.
- Stopa M., *Brykczyński J., Ostańce: kamienice warszawskie i ich mieszkańcy, t. 3*, Warszawa 2012.
- Szkurlat A., *Secesja w Architekturze Warszawy*, Warszawa 1999.
- Szmitkowska A., *Architekt Zdzisław Mączyński 1878-1961*, Białystok 2014.
- Szustakiewicz I., *Architekt Julian Ankiewicz (1820-1903) – nowe fakty z biografii i ogólna ocena twórczości*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2010, z. 3, s. 26-36.
- Taryfa 1908 – *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi (sprawdzona na zasadzie najnowszych źródeł specjalnie dla Kalendarza, [w:] Kalendarz na pogotowie ratunkowe 1908*, Warszawa 1908.
- Taryfa 1910 – *Taryfa domów miasta Warszawy i przedmieścia Pragi, według porządku n-rów hipotecznych z oznaczeniem nowych policyjnych oraz ulic i nazwisk właścicieli*, Warszawa 1910.
- Taryfa 1911 – *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi z podziałem na uczątki policyjne (cyrkuły) i rewiry sądowe, sprawdzona na zasadzie najnowszych źródeł, [w:] Kalendarz Handlowy na rok 1911*, Warszawa 1911.
- Taryfa 1912 – *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi (sprawdzona na zasadzie najnowszych*

- źródła specjalnie dla Kalendarza), [w:] *Kalendarz na pogotowie ratunkowe* 1912, Warszawa 1912.
- Taryfa 1913 – *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi (sprawdzona na zasadzie najnowszych źródeł specjalnie dla Kalendarza)*, [w:] *Kalendarz na pogotowie ratunkowe* 1913, Warszawa 1913.
- Taryfa 1914 – *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi (sprawdzona na zasadzie najnowszych źródeł)*, [w:] *Kalendarz na pogotowie ratunkowe* 1914, Warszawa 1914.
- Taryfa 1915 – *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi (sprawdzona na zasadzie najnowszych źródeł)*, Warszawa 1915.
- Taryfa 1918 – *Taryfa posesyj (domów i placów) miasta Warszawy i przedmieścia Pragi*, [w:] *Kalendarz Pogotowia Ratunkowego na rok 18*, Warszawa 1918.
- Tomiczek M., *Juliusz Nagórski 1887-1944 monografia architekta*, Warszawa 2015.
- Warszawa zniszczona, Warszawa Odbudowana, nieznaną kolekcją ze zbiorów Archiwum Urzędu m.st. Warszawy*, Warszawa 2010.
- Wiadukt*, Zbiór Korotyńskich, zb. APW, nr zespołu 201, t. 2/2, s. 40.
- Wiadukty kolejowe w Warszawie*, „Polski Przemysł Budowlany” 1929, nr 5, s. 91.
- Wspomnienia Barbary Chmielewskiej, Ewy Słowińskiej i Aleksandra Słowińskiego*, spisane w sierpniu 2018 roku.
- Wspomnienia Ireny Heppen i Jerzego Brzezińskiego*, spisane w marcu 2012 roku.
- Wspomnienia Marka Czerwińskiego*, spisane we wrześniu 2018 roku.
- Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1911, nr 1-12.
- Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 1-52.
- Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane” 1913, nr 1-52.
- Wykaz budowli projektowanych oraz zatwierdzonych*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie” 1914, nr 1-31.
- Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1935, z. 1-12, Warszawa 1935.
- Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1936, z. 1-11, Warszawa 1936.
- Wykaz budowli zatwierdzonych*, „Przegląd Budowlany” 1937, z. 1-12, Warszawa 1937.
- Wykaz ofiar*, „Przegląd Techniczny” 1913, nr 20, s. 277.
- Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935-1942, zb. APW, nr zespołu 3.
- Zborski A., Markiewicz T., *Między Bagatelą a Zgodą...*, Warszawa 2010.
- Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1-15, Warszawa 1995-2012.
- Zieliński J., *Sztuczny Marmur u Prawdziwego Hrabiego*, „Stolica” 2010, nr 5.
- Żmichowska M., Rojewski T., Rembiewska J., *Projekt budowlany rewaloryzacji elewacji i nadbudowy budynku w części frontowej w kamienicy Emilii Plater 25*, Warszawa 1998, mps w Archiwum Wydziału Architektury i Budownictwa dla Dzielnicy Śródmieście m.st. Warszawy.